

O »ODPRTEM POGLEDU«

Miselne pokrajine in doživljanje časa družbenih podjetnikov in vizionarjev v današnji Srbiji

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 3. 9. 2018

Izveček: V sodobni Srbiji se številni ljudje doživljajo kot talci negotove sedanjosti in obremenjujoče preteklosti. Pritožujejo se, da se počutijo izčrpani od samospraševanja, občutka brezsmiselnosti in nezaupanja v državo. Kako v takšnih razmerah delujejo tisti, ki ohranjajo upanje, da so mogoči drugačni družbeni scenariji? Kako doživljajo čas, v katerem živijo, predvsem pa, kako premišljajo o osebni in kolektivni prihodnosti? Katera dejanja razumejo kot družbeno dobra, odgovorna in koristna? Članek dokumentira in analizira prakse upanja in zamišljanja alternativnih družbenih razmer tako, da preprašuje fenomena družbenega podjetništva in vizionarstva, kakor se kažeta v praksi in miselnih implikacijah. Avtorica premišlja, kakšni so, antropološko gledano, družbeni, politični in filozofski nastavki misli, da je določene družbene situacije in scenarije mogoče preseči?

Ključne besede: Srbija, prihodnost, vizionarske prakse, družbeno podjetništvo, skrb za kolektivno dobro

Abstract: How do people living in precarious times view and imagine their future? How do they deal with what does not yet exist? What does it mean to feel that one's agency is constrained by financial, political or mindset crises? In what ways do they operate with their feelings, perceptions and narratives to order the present and to bring into being a more trusting and responsible future? How are personal and collective futures understood as inevitable, or elusive, or recalcitrant, struggling into being? These questions form the backbone of the paper that investigates how the future in Serbia is conceived, planned for, and managed, by visionaries and social entrepreneurs. The author argues that visions, in the specific context of Serbia, may be read as a form of time itself that stands out of the cultural script of presentism, in which time is read as a precarious, threatening and unhelpful category.

Keywords: Serbia, future, visionary practices, social entrepreneurship, care for common good

Uvod

Družbeni in politični prostor Srbije se v laičnih in v strokovnih krogih velikokrat razume in (samo)interpretira z matricami preteklosti in zgodovinskimi analogijami. Trditev sama po sebi ni nova,¹ vsebuje pa register moralne in čustvene razsežnosti, ki je vreden globlje analize. Številni sogovorniki trdijo, da se počutijo otrpli, razočarani in tudi jezni zaradi lastne (zamišljene ali stvarne) miselne ujetosti v preteklo, sploh pa konfliktno čase. 18 let po koncu zadnje jugoslovanske vojne in padcu Miloševićevega režima

še zmeraj dokumentiram opise o tem, kako globoko so ljudje v Srbiji »ugnezdeni v konfliktno in krizno čase«. Ne glede na to, ali se doživljajo kot posredne žrtve, krivci, opazovalci ali oddaljeni nasledniki nekega zgodovinskega položaja, mnogi zatrjujejo, da se zaradi vojne preteklosti počutijo neupravičeno zaznamovani. Mnenja so, da jih bo mednarodna politika vedno stigmatizirala bodisi kot zločince ali žrtve, ne glede na to, kako se sami opredeljujejo do vprašanja različnih družbenih prevratov in konfliktno preteklosti (glej Petrović-Šteger 2009, 2013, 2016).

Moji sogovorniki se obenem pritožujejo, da so malodušni in izčrpani od samospraševanja, občutka brezsmiselnosti in nezaupanja do Srbije. Kakor pravi Janko, 52-letni televizijski snemalec: »*Utrujeni smo. Siti tega, da nam življenja usihajo in tečejo v prazno. Živimo v nori državi, ki je danes še bolj revna, prekarna, duhovno zaspana, politično apatična in paranoidna, kot je bila tik po konfliktih.*«² Dušica, moja dolgoletna sogovornica, upokojena poklicna plesalka in vodja nekoč znane folklorne skupine, pa v nekem drugem pogovoru zatrjuje:

Ljudje si želijo sprememb. Seveda. A vsem je jasno, da do teh ne bo prišlo. Tukaj nihče ne verjame v

1 Znanstvena literatura, mediji in popularna kultura so Srbijo (kakor tudi območje širšega Balkana in jugovzhodne Evrope) dolgo časa predstavljali kot žarišče preprirov, sod smodnika, katerega utegne vsak hip znova raznesti (glej Baker 2011; Bjelić in Savić 2001; Ramet 2004). Antropološke in nasploh družboslovne analize so v veliki meri kritizirale takšne analitične pristope, saj so območje dodatno »balcanizirali«, »orientalizirali«, »eksotizirali« in »samoodtujili« (glej Đerić 2006, 2010; Goldsworthy 1998; Hayden 2014; Liotta 2005; Stojanović 2010). Pozornost antropoloških raziskav, ki je usmerjena v socialistično in postsocialistično dediščino, analizo konfliktov iz 90. let prejšnjega stoletja in njihovih posledic ter k študijam razumevanja pravice v tranzicijskih kontekstih (Gordy 2013; Greenberg 2011), je v precejšnji meri (četudi nehoti) konsolidirala travmatično zgodovino kot dominantno matrico za razumevanje prostora (Bakić Hayden 1995; Green 2005; Karakasidou 2002; Obad 2013; Todorova 1997). Posledično je prispevala k specifičnim teoretskim branjem kakor tudi političnim in gospodarskim učinkom.

2 O paranoidnih občutenjih in malodušju v Srbiji glej Petrović-Šteger 2013; Spletni vir 1; Spletni vir 2.

* Maja Petrović-Šteger, dr. socialne antropologije, docentka, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za antropološke in prostorske študije, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; majapetrovicsteger@gmail.com, majapetrovicsteger@zrc-sazu.si.

boljšo prihodnost ... Mi nimamo prihodnosti. Ugrabljena je. Ugrabili so jo tisti [politiki], ki preteklost Srbije po potrebi veličajo ali pa dajajo v nič, sedanjost pa s svojimi dejanji vztrajno izprižajo.

In nekaj stavkov pozneje:

Vrsto let sem zagovarjala, da se človek uči le na izkušnjah. S poznavanjem zgodovine. Še vedno to mislim. Ampak Srbe zgodovina ničesar ne nauči. Le slepi nas ... Ne mislim zgodovina, ampak vso to nenehno govoričenje o zgodovini ... Kolektivna obsedenost z retuširanjem socialistične, srednjeveške, zgodovine konfliktov nas slepi [obnevideli smo]! Ljudje, za božjo voljo, zamenjajte že perspektivo! Pogledajte v prihodnost! Glejte na svet tako, da bodo vaše misli dobre in vaša dejanja koristna. Uporabna. Odgovorna.

Izpovedano neugodje, ki ga je izrazila Dušica in ki ga že od leta 2013 v različicah sistematično beležim pri drugih sogovornikih, je postalo spodbuda za antropološko raziskavo, na kateri temelji pričujoča študija. V članku analiziram segment izsledkov primerjalne antropološke raziskave, ki je potekala med letoma 2016 in 2018 in se ukvarja z načini, kako posamezniki v družbi, ki se doživlja kot preobremenjena s konfliktno preteklostjo in negotovo sedanjostjo, razmišljajo o osebni in kolektivni prihodnosti.³ Zanimalo me je, kaj pomeni živeti in ustvarjati v okolju, kjer veliko ljudi čuti, da so ujetniki preteklih časov? Kako v takšnem okolju delujejo tisti, ki ohranjajo upanje in si prizadevajo ustvariti drugačne okoliščine za delovanje in življenje v Srbiji? Kako doživljajo sedanjost, predvsem pa, kako mislijo prihodnost? Katera dejanja razumejo kot družbeno dobra, odgovorna in koristna?

Obenem je besedilo tudi poskus razumevanja etnografske trditve, da lahko pretirano ukvarjanje s preteklostjo v določenem okolju postane zaslepljujoče; da dobesedno vpliva na to, da se vidno polje (v prenesenem pomenu) ljudi zoži in postane omejeno. Zanimalo me je, kaj ljudje vidijo, ko premišljajo o svoji preteklosti in sedanjosti, ter kam gledajo, ko si zamišljajo, priklicujejo in načrtujejo svojo intimno in kolektivno prihodnost. Kako premišljajo tisti, ki si prizadevajo vplivati na prihodnje osebne in družbene scenarije? Kdo so v takšnem kontekstu vidci, vizionarji, tisti, ki gledajo širše in vidijo dlje?⁴

Ker je figura vizionarja v raziskovalnem in diskurzivnem pogledu mnogoplasten, pomensko obtežen in hkrati

tudi (pre)ohlapen koncept⁵ in ker je bilo treba raziskavo metodološko omejiti, da bi lahko ponudila analitično primerljive podatke (s podatki, ki jih sodelujoči raziskovalci zbirajo v Sloveniji in Albaniji), sem se odločila, da bomo vizionarske prakse preučevali tudi tako, da bomo spremljali delo in razmišljanje družbenih podjetnikov.⁶ V tem raziskovalnem projektu družbene oziroma socialne podjetnike razumem kot posameznike ali skupine, ki se doživljajo oziroma jih drugi prepoznajo kot ljudi, ki si prizadevajo dejavno prispevati k družbeni blaginji in ustvarjanju alternativnih družbenih scenarijev. Velja opomniti, da vizionarja in družbenega podjetnika razumem kot ločena, a obenem prepletena fenomena. Za oba so v veliki meri značilna razumevanja sveta prek praks, ki so zavestno in aktivno usmerjene v zamišljanje in soustvarjanje družbene blaginje in drugačne bodočnosti.⁷

Družbeno podjetništvo in družbena odgovornost v očeh antropologije

Pridevki, kakršna sta »negotovo« in »krizno«, se seveda nikakor ne nanašajo izključno na razumevanje današnje Srbije. Globalni gospodarski, okoljski, politični in moralni

5 Slovar slovenskega knjižnega jezika opredeljuje vizionarja kot nekoga, »ki je sposoben notranje doživeti kaj, kar v stvarnosti (še) ni nastopilo«. Pregled literature pokaže, da se o takšnih posameznikih ali kolektivih navadno piše iz zgodovinske perspektive, saj ta omogoča objektivnejši pogled na to, koliko so bile misli in dejanja posameznika zares drugačne in družbeno vplivne. Etnografija navadno videnja, vizionarstvo in vidce postavlja v študije šamanizma in kontekste misticizma. Za teoretski pregled različnih svetovnih vizionarskih praks glej Obeyesekere 2012. Za antropologijo gledanja, zrenja in spreminjajočega se odnosa med vizijo, znanjem in časom glej Grimshaw 2001; Stoller 1989; Telban 2017.

6 Članek je rezultat raziskave *Misliti bodočnost: Primerjalna antropološka študija pričakovanj v jugovzhodni Evropi* (ARRS J6-7480), ki jo vodim od leta 2016. S sodelavci jo izvajamo v Sloveniji, Albaniji in Srbiji, kjer dokumentiramo in analiziramo časovnosti pričakovanja in zamišljanja alternativnih družbenih okoliščin tako, da preprašujemo fenomen družbenega podjetništva in vizionarstva, kakor se kaže v njihovih praksah in miselnih implikacijah. Iz antropološke perspektive premišljamo o konfiguracijah vizionarske, družbenopodjetniške in podjetniške subjektivnosti, kakor se oblikuje v kriznih in negotovih časih.

7 Pri raziskovanju sem ubrala naslednjo metodo: po eni strani sem s pomočjo uradnih dokumentov in registrov sistematično mapirala omrežja družbenih podjetnikov, ki delujejo v Srbiji, in na osnovi njihovih zapisov na internetnih predstavitevnih straneh, časopisnih člankov ali osebnih priporočil med njimi iskala sogovornike. Po drugi strani sem tri leta spraševala svoje poznane in sogovornike o tem, kdo jih navdihuje in v kom vidijo vizionarske potenciale. Zapisovala sem neuradne in uradne pogovore s sogovorniki, spremljala njihovo delo, ritem njihovega poklicnega in osebnega življenja ter ves čas opazovala, kako so izpovedana premišljanja uglasena z vsakdanjimi praksami sogovornikov. Večina je bila v času raziskave stara med 38 in 55 let, vendar sem se pogovarjala tudi s študenti in dolgoletnimi upokojenci. V besedilu sem zaradi anonimizacije podatkov sogovornikom spremenila imena in določene poklicne podrobnosti. Mnogih njihovih zamisli nisem mogla opisati, saj sem dolžna spoštovati dogovor o varovanju določenih načrtov in poslovnih skrivnosti.

3 Raziskava nikakor ni zasnovana na razumevanju preteklosti, sedanjosti in bodočnosti kot linearnih in ločenih časovnih trajektorijev. Kakor se preteklost velikokrat razume le iz perspektive sedanjosti, tako tudi različna razumevanja preteklosti in sedanjosti v veliki meri določajo predvidevanja bodočnosti. Kolektivne predstave časa ne reflektirajo pasivno, marveč vedno znova ustvarjajo čas kot pojav (glej Gell 2000 [1992]; Guyer 2007; Rosenberg 2005).

4 Če ni drugače označeno, so poudarki v besedilu avtoričini.

izzivi so danes velikokrat opisani v okviru retoričnega korpusa negotovosti, nestabilnosti, nepravčnosti, prekarnosti. Na te se posamezniki in skupnosti po vsem svetu odzivajo z različnimi etičnimi iniciativami in novimi režimi družbene odgovornosti (glej Kirsch 2014; Strathern 2000a, 2000b). Poziv k družbeni odgovornosti v takšnem kontekstu običajno pomeni zahtevo po tehtnem premisleku o načinih ravnanja s posamezniki in skupnostmi, še posebej z ranljivimi člani družbe.

Filozofi, ekonomisti, pravniki, feministi in antropologi že dolgo časa preučujejo koncept odgovornosti. O odgovornosti (osebni, družbeni, a tudi pravni in moralni) se je pisalo kot o sentimentu (Durkheim 1961 [1925]; Gluckman 1972), novodobnem idealu (Ricoeur 1986, 1992), lastnosti (Arendt 1987, 1998), moralni drži (Strawson 1974), dolžnosti (Jonas 1984), obveznosti (Greco 1993), etični strukturi, ki je kot retorična figura lahko zlorabljena na političnem prizorišču (Spivak 1994), nadalje kot o izboru (Scanlon 1998), konceptu, ki mu je implicitno ustvarjanje vprašanj in odgovorov (Hage 2012), odnosu (Trnka in Trundle 2017), načinu prilagajanja (Zigon 2017), elementu etičnega sebstva (Laidlaw 2010, 2014), itn.

V času intenzivnih antropoloških analiz in kritik neoliberalizma pa etnografija dodatno in vztrajno opozarja na večplastnost sodobnih procesov razumevanja odgovornosti, ki prispevajo k institucionalizaciji »krepitve občutka odgovornosti« (*responsibilization*) (Rose 2006; Rose and Lentzos 2017; Valverde 1996). Procesi, ki krepijo občutek odgovornosti, ljudi opolnomočijo, da opozarjajo na družbene nepravčnosti. Vendar jih, kakor zatrjujejo številni avtorji, tudi ideološko mrežijo.⁸ Pozive k odgovornemu ravnanju do sebe, drugih in sveta, k prevzemanju odgovornosti in vzgajanju samoodgovornosti namreč prepogosto zlorablja politični, gospodarski in medijski govor, ki tudi na takšne načine oblikuje razmerja med vladajočimi in (samo)vladanimi.

Prav retorika, kakršno najdemo v uradnih dokumentih, sporočilih javnih medijev, svetovnega spleta, nevladnih organizacij, družbenih aktivistov in politikov, o *družbeni odgovornosti* velikokrat premišlja s figuro *družbenega podjetnika*. Podmena socialnega podjetništva je, da se s podjetniškimi dejavnostmi oblikujejo družbeno koristne in inovativne rešitve, ugodne ne le za gospodarsko rast, mar-

več tudi za rešitev žgočih družbenih problemov.⁹ Družbeno ali socialno usmerjeno podjetništvo je tako največkrat opisano kot model etičnega (kakor tudi ekološkega, zelenega, transparentnega, krožnega, vzajemnega, alternativnega) ravnanja s sočlovekom in svetom. Z drugimi besedami, socialno podjetništvo je (vsaj medijsko in politično gledano) konstituiran *prostor upanja* (Harvey 2000).

Kot praksa se družbeno podjetništvo intenzivno razvija zadnjih 40 let.¹⁰ Družbenopodjetniške dejavnosti so opredeljene kot učinkoviti in trajnostno naravnani mehanizmi ustvarjanja novih delovnih mest za ranljive skupine (skupine, ki imajo manjše možnosti zaposlovanja, npr. mladostniki, starejši občani, brezposelni, invalidi, družbeno izobčeni). Pri tem je treba poudariti, da so družbena ali socialna podjetja, ki so kot »socialna«¹¹ opredeljena po namenu in organizacijski obliki, poznana v različnih pravnih oblikah (zadruga, agencije, združenja, fundacije, poslovni inkubatorji), ki so lahko pridobitne ali nepridobitne narave. A ne glede na razlike v strukturi, organizaciji, obliki podjetništva ali viru financiranja bi morala biti po definiciji vsa v funkciji uresničitve poslanstva nekega družbenega projekta in vizije, ki ima javni namen. Kot zatrjujejo avtorji knjig, brošur in medijskih objav ter marsikateri sogovornik, socialno podjetništvo prispeva k družbeni blaginji tako, da »krepi družbeno solidarnost«, spodbuja »medgeneracijsko povezovanje«, »prostovoljno delo«, »tehnološke inovacije«, »ustvarja nove družbene vrednote«, »dviguje kvaliteto življenja« in »gradi prihodnost« (glej npr. Bornstein 2007; Borzaga in Defourny 2001; Brinckerhoff 2000; Hyunbae Cho 2006; Mair, Robinson in Hockerts 2006; Perrini in Vurro 2006; Spletni vir 3).¹²

9 O podjetniku kot najpomembnejšem neoliberalnem protagonistu glej Gershon 2016; Freeman 2007; Ossela 2009; Ong 2006; Yurchak 2002; o podjetizaciji kot praksi družbene odgovornosti pa Bonnel in Gold 2002.

10 V Evropski uniji je v tej dejavnosti zaposleno okoli 15 milijonov ljudi. Zibelka prvega pravno priznanega družbenega podjetništva je Italija, ki ima še danes največ takšnih podjetij (glej Borzaga in Defourny 2001; Borzaga, Galera in Nogales 2008; Defourny in Nysens 2013; Thomas 2004).

11 V besedilu izmenično uporabljam termina družbeno in socialno podjetništvo (prevod srbskega *socijalnog* ali *društvenog preduzetništva*). V praksi se uporabljata oba. Nekateri sogovorniki opozarjajo, da je izraz »družbeno podjetništvo« primernejši, saj poudari družbeno razsežnost in njeno poslanstvo pri takšnem načinu samoorganizacije in zaposlovanja. Zvezo »socialno podjetništvo« bi lahko razumeli zavajajoče, kot dejavnost, ki ponuja le oblike socialne pomoči, kar je v nasprotju z dejstvom, da družbeni ali socialni podjetniki lahko ustvarjajo nepridobitne, a tudi dobičkonosne podjetne pobude.

12 Za antropološke študije »novih pristopov k razvoju družbe«, kakršni so mikrokrediti ali družbeno podjetništvo, ki mobilizirajo emocionalne vezi, družbena občestva /skupnosti in sorodstvene strukture ter znanja in kulturne prakse kot vir ekonomske vrednosti glej Elyachar 2005; Rankin 2001; za študij »družbenih inovacij« glej Bornstein 2007.

8 Za antropološke in druge študije odgovornosti v paradigmi kultiviranja sebstva glej Rose 1989, 1998; Rose in Miller 2008; za študije vladnih aparatov, katerih namen je, da posameznike in skupnosti naredi za avtonomnejše, podjetnejše in odgovornejše za lastno blaginjo glej Englund 2006; Kirsch 2016; Trnka in Trundle 2017; za študij korporativne družbene odgovornosti, globalnih poslovnih praks in etične ekonomije glej Carrier in Luetchford 2012; Dolan in Rajak 2016; Lyon in Moberg 2010; Muehlebach 2012; za analizo podružniškega aktivizma glej Welker in Wood 2011; za študije odgovornosti v humanitarizmu glej Fassin 2007, 2014.

Družbeno podjetništvo v Srbiji

Zgodnji december. Jutro je nenavadno toplo. Zrak je po-
stan, nerazpihan. Hodim po bulevarju Kralja Aleksandra,
eni najdaljših beograjskih ulic, na kateri lahko sprehajalec
vzdolž drevoreda platan, posajenih med neravne tlakovce,
opazuje pročelja različnih fakultet, tržnic, bank, pekarn,
zlatarn, poslovnih objektov in stanovanjskih hiš. Znana
trgovska ulica se zdi vsako leto nekoliko bolj obnovlje-
na. A revščino je čutiti vsepovsod. Z uličnih svetilk visijo
slabo pripeti oglasi, ki študentom in delavcem ponujajo v
najeme sobe za izjemno nizke cene. Stare ženice ob ces-
ti prodajajo rože, sadje in gobice za pomivanje posode.
Nekatere diskretno prosijo za denar. Nekaj korakov pred
tržnico Đeram slišim mladega policaja, kako drži starejše-
ga človeka za ovratnik in mu z mirnim glasom govori (na
način, ki spominja na starše, ko govorijo z otroki): »Ne, ne
bom te tepel, a če se ne poboljšaš... [neću da te bijem, ali
ako ne budeš bio dobar].« Pridem do zaprašenega vhoda
stavbe, zgrajene okoli leta 1920. Tam me v drugem nad-
stropju pričaka Srđan, zgovorni 44-letni Beograjec, ki ga
poznam že vrsto let. Srđan je doslej že štirikrat zapustil Sr-
bijo. Zaradi študija, poslovne priložnosti in ljubezenskega
razmerja se je izselil v ZDA in v različne evropske države.
A vsakič se je vrnil. Že 15 let vodi uspešno podjetje, ki
se ukvarja s spletnim oblikovanjem in vektorsko grafi-
ko. Podjetje upravlja iz lastnega stanovanja, ki ga opiše
kot »oazo v ponorelem mestu«. Poleg vodenja podjetja že
vrsto let piše in občasno objavlja blogovske zapiske o srb-
ski in svetovni zgodovini, dinosavrih in prehranjevalnih
navadah. Ob tem je tudi partner v družbenem podjetju, ki
se ukvarja z oblikovanjem, promocijo in prodajo izobraže-
valnih pripomočkov za otroke beguncev.

*Me resno sprašuješ? Kdo me inspirira? Ne vem ...
Nihče. Moj štiriletni sin. [Srđan bruhne v smeh, ki
za hip prekine njegov jedek, že predvidljivo kritičen
način pripovedovanja.] Seveda se najdejo ljudje, ki
imajo genialne zamisli ... a takšni običajno obrača-
jo resnejše posle ali pa svoje ideje prodajo v tujino
... Glej, osebno ne verjamem, da je družbeno odgo-
vorno podjetje pri nas zares moč furati. Sploh pa
ne bi dal roke v ogenj, da naši družbeni podjetniki
sebe doživljajo kot družbeno odgovorne. Pa jih po-
znam kar nekaj. Res je, da se trudijo. Nekateri imajo
dobre zamisli ..., a vse skupaj je bolj vztrajanje pri
obliki ..., ker so pač kje drugje zgubili pravo ide-
jo in zagon. Ali pa enostavno, ker nimajo poslov-
nega načrta, ki bi funkcioniral v pravem podjetju.
Tisti malo manj uspešni ali neuspešni podjetniki
poskušajo pač staro meglo na novo prodati tako,
da ji dodajo socialno dimenzijo ... S tem podjetjem
[misli na družbeno podjetje, pri katerem je partner]
absolutno premalo ustvarimo, da bi o njem resno
razmišljal. Zgodbe se grem izključno zato, ker so mi
programi, ki jih snujemo, vseč ... Glej, mi živimo v*

*izgubljeni družbi. Tu ni nekih vizij ali vizionarjev.
Ljudje so pozabili na osnovne reči, kot so kaj po-
meni biti dober sosed, odgovoren meščan. Kaj šle-
le, da bi bili vizionarski. Folk ne šteka, kaj pomeni
imeti perspektivo ali vztrajati pri nečem. Nihče več
ne razmišlja na dolgoročen način ali o posledicah,
ki bodo njihova dejanja imela čez leto, pet ali pe-
deset ... Poglej okoli sebe. Poglej, kako malomarno
se ljudje obnašajo na cesti, parkiriščih, javnih pros-
torih. Mesto razpada, čeprav ga ves čas šminkajo.
[Srđan za hip obmolkne. Potem z rokami zaokroži
okoli sebe in sobe, v kateri sediva, in nadaljuje:] Po-
lovica, ma več kot polovica pohištva, ki ga vidiš v
tem stanovanju, je pripadala mojim starim staršem.
In edino ti kosi, ki ti jih sedaj kažem, so lepi in zares
uporabni. Tudi če bi poskusil, bi danes v Srbiji ne
mogel kupiti nič primerljivega. Vse, ampak res vse,
kar na tržišču dobiš, je za enkratno rabo. Takšna
je filozofija. Ljudje razmišljajo, izdelujejo stvari,
se prehranjujejo, odpirajo firme, kot da šteje samo
to, kar bodo naredili v naslednjem mesecu ali dveh.
Vse se uporabi le enkrat in za tem odvrže. Isti prin-
cip boš našla v zdravstvu, šolstvu, ekonomiji ... In
seveda v družbenem podjetništvu ... Srbija nima vi-
zionarjev. Seveda, marsikdo ima visokoteleče ideje
o lepi bodočnosti in tem, kaj bi vse počeli in imeli.
Ampak teh ne načrtujejo. ... Sploh pa človek mora
biti realen, mora razumeti, kje živi! Ne more le hle-
peti po drugačnih okoliščinah ... Vedeti mora, da ži-
vi v Srbiji, ki je vsako leto bolj revna, vsako leto bolj
politično gnila, razslojena in skorumpirana ... Kaj
to pomeni? Preprosto to, da nima nobenega smisla
iti se praznih revolucij. Če želiš narediti neko večjo
stvar, ne vem, spraviti kakšen večji produkt na tr-
žišče, spremeniti sistem, preobraziti način prehran-
jevanja med mulci, spremeniti odnos do okolja ...
kar koli ..., no takat enostavno moraš najti podporo
za svoje zamisli. Prevedeno v srbščino to pomeni,
da moraš natančno poznati lokalne politične kuhin-
je, da bi vedel, na katera strankarska vrata moraš
potrkat. Ker drugače ne gre... Megalomanija je v
Srbiji definitivno možna. A mnogi je ne zadržijo. Ker
takrat moraš jesti in piti iz istega korita, v katerega
drugače z veseljem pljuvaš.*

V Srbiji je leta 2014 poslovalo malo manj kot 1200 druž-
benih podjetij,¹³ ki so zaposlovala okoli 10.000 ljudi.¹⁴

- 13 V različnih državah EU družbena podjetja kot subjekti socialne eko-
nomije delujejo na različne načine in po različnih merilih. Za pregled
razvoja družbenega podjetništva v Srbiji glej Parun Kolin in Petrušić
2007; Aleksić Mirić in Lebedinsky 2015; Spletni vir 4; Spletni vir 5;
Spletni vir 6; Spletni vir 7; v Sloveniji Spletni vir 8; Spletni vir 9;
Vodopivec 2018; v Bosni in Hercegovini Spletni vir 10; v Republiki
Srpski Spletni vir 11; na Hrvaškem Zrilić in Širola 2014; v Črni Gori
Lajović 2012; v Makedoniji Dokmanović, Koevski in Spasevski 2016.
- 14 Zadnji uradno zbrani podatki o družbenem podjetništvu prihajajo
spod peres avtorjev skupinske študije Republiškega zavoda za statis-

Zadnja tri leta sem srečevala, poslušala, spraševala in spremljala delo ljudi iz 17 različnih družbenopodjetniških pobud, kolektivov in zagonskih podjetij. V Beogradu, Novem sadu in Nišu sem se udeleževala dejavnosti, ki so jih organizirali ljudje, ki se posamično ali v kolektivih, podjetjih v zavetrju in inkubatorjih, posvečajo samozaposlovanju, mentalnemu zdravju, begunski tematiki, informacijski tehnologiji, ekoturizmu, kmetijstvu, varovanju življenjskega okolja itn. V tem besedilu se ne osredinjam na predstavitev uspešnosti teh zgodb. Pozornost raje namenjam logiki, ki, kot se mi zdi, narekuje ritem delovanja družbenega podjetništva v Srbiji. Srđanov opis sem predstavila zato, ker je strukturno podoben drugim, ki sem jih dokumentirala. Tudi drugi sogovorniki so se opirali na besede, kot so revščina, pešanje življenjskega standarda, korupcija, ko so opisovali frustracije, ki oblikujejo potek njihovega delovnega in siceršnjega vsakdanjika.¹⁵ Predvsem me je večina sogovornikov opozarjala, da je njihovo delovanje v Srbiji v veliki meri onemogočeno, ker nima urejene pravne podlage.¹⁶ Pritoževali so se, da je družbeno podjetništvo še vedno odločno premalo promovirano in da državljani načeloma ne vedo, kakšne potencialne koristi (v obliki zagonskih sredstev) bi jim lahko prineslo sodelovanje pri družbenih podjetjih. Ker po pričevanju sogovornikov lokalne poslovne banke nimajo razumevanja ali interesa za razvoj in posebnosti socialne ekonomije, je še vedno osrednjega pomena vloga mednarodnih finančnih institucij, npr. Evropskega investicijskega sklada.

Smešno se mi zdi, kako se pri nas govori o družbenem podjetništvu. Kot da bi bil neka nova podjetniška prilžnost, čisto nov kolaček, ki prihaja iz pečice moderne Evropske unije in diši po prihodnosti. Vse te šik krilatice, kot so »trajnostni razvoj«, »ustvarjanje novih delovnih mest«, »družbene inovacije«... no, tega nam pa res nihče ne more prodati kot novega koncepta. Prakse solidarnosti, družbene kohezije in blazitve družbenih nerazmerij pa ja že poznamo. Če ne mi, pa so jih sigurno poznali naši starši. Kaj drugega so bile

tiko Republike Srbije (RZS), Skupine za razvojno iniciativo (Grupa za razvojno inicijativu SeConS) in nevladne organizacije Grupa 484 (glej Spletni vir 12).

15 Seveda ne gre le za notranja doživljanja mojih sogovornikov. Na vztrajno pešanje življenjskega standarda velike večine prebivalcev vplivajo tudi visoka brezposelnost, velika prikrita brezposelnost (oziroma preveliko število zaposlenih), pa tudi nezadostna mobilnost delovne sile. Ob tem je treba poudariti, da je registrirana brezposelnost bistveno večja, kakor jo kaže statistika. Za raziskavo o verodostojnosti podatkov, ki jih zbira Republiški zavod za statistiko Republike Srbije na osnovi četrletnih Anket o delovni sili, glej Spletni vir 13.

16 Srbija še vedno ni potrdila zakonodaje o družbenem podjetništvu. *Zakon o socialnem podjetništvu* je prišel v Skupščino Republike Srbije konec leta 2017, a takrat ni bil sprejet (glej Spletni vir 14). Kljub temu so nekateri drugi zakoni, kot npr. *Zakon o profesionalni rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom*, ali *Zakon o socialnoj zaštiti*, v zakonodajno dokumentacijo uvedli termin socialno podjetje (glej Cvejić 2013; Spletni vir 15).

[socialistične] delovne akcije in zadruge? Je pa res, da smo marsikaj pozabili. In da je znanje treba obnoviti ... Čisto v redu je, da se čedalje več ljudi zaveda, da planetu ne bi smeli škodovati, metati odpadkov v reke, greniti medsosedske odnose ali pa da je treba ugašati luči, kadar nas ni v sobi. Da ne govorim o tem, kako se je treba obnašati do invalidov, beguncev ali sirot. To zveni naivno, ampak ni. Niti malo ... Prav je, da se te mrke in žalostne ljudi, ki jih srečujemo vsepovsod po cesti, spet malo nauči nežnosti in zupanja ... Večina družbenih podjetij, ki jih poznam, dela z dobrim namenom in z dobrimi zamislimi. Samoiniciativni so. Poskušajo delati na velikopotezen, velikodušen način ... Samo ta dobronamernost in velikodušnost še ne skrijeta dejstva, da so projekti velikokrat slabo premišljeni, da ne rečem banalni, predvsem pa neprofesionalno izvajani ... Da ne govorim o moralnem izkupičku, ki si ga nekateri pridobijo s tem, ko se predstavljajo kot promotorji družbenih vsebin. Dve leti sem delala za organizacijo, ki družbeno podjetništvo uporablja predvsem kot način samopromocije. Prek sklada oglašujejo interese drugih podjetij v svoji lasti. Lepo tržijo svoje produkte tako, da vse skupaj malo zakamuflirajo z idejami sociale in družbeno zavednega lifestylea. [Mara, 34-letna mama in trenutno brezposelna magistra umetnostne zgodovine, zmeraj odmerjenih kretenj in jezika, me pomenljivo pogleda.] Zato ves ta govor o odgovornosti ... ne vem, jaz ga ne kupim. Zame odgovorni niso tisti, ki na vse pretege govorijo o javnem sektorju in socialnih pravicah, ampak tisti, ki res poskrbijo, da se za posle dogovorijo, da se potrebna tehnologija za izvajanje dela dobi in da zaposleni vsak mesec prejmejo plače. Zame je to odgovornost.

Preden se je pridružila omenjenemu družbenemu podjetju, je Mara pet let delala za programersko firmo, za katero trdi, da jo je »prehitro ožela in pošteno postarala«. Z Maro sva se v preteklih mesecih veliko pogovarjali o kuratorstvu, odgovornosti, pomenu spokojnosti in o položaju ženske v programerstvu. Prav ona me je opozorila na dejstvo, kako mnogovrstne pomene in oblike ima socialno ali družbeno podjetništvo v Srbiji.¹⁷

17 Kot pojasnita Bobić in Rakin (2016): »V Srbiji se družbena oziroma socialna podjetja ukvarjajo z naslednjimi dejavnostmi: združevanje in skladi se ukvarjajo z izobraževanjem in usposabljanjem (31 %), turizmom in gostinstvom (18 %) ter kulturo in umetnostjo (11,8 %); zadruge obratujejo iz prihodkov nakupa in prodaje kmetijskih proizvodov (61,9 %), pridelave kmetijskih proizvodov (36,8%) ter trgovine na debelo in drobno (23,8 %); podjetja za poklicno rehabilitacijo in zaposlovanje invalidov se v največji meri ukvarjajo s tiskom in reprodukcijo (kopiranjem) (28,9 %), s proizvodnjo oblačil in obutve (20 %) ter proizvodnjo pohištva (17,8 %); druge oblike socialnih podjetij (agencije, inkubatorji, spin-off podjetja) zaslužijo največ z izobraževanjem, usposabljanjem (58,3 %), administrativnimi storitvami in računovodstvom (13,3 %).« Glej Spletni vir 16.

Kritičen pogled na družbeno podjetništvo, kot je predstavljeno na začetku besedila, torej vsekakor ne prihaja le spod peres antropologov in družboslovcev. Razmišljanja o družbenem podjetništvu v Srbiji so velikokrat polarizirajoča. Starejši sogovorniki, ki imajo izkušnjo življenja in delovanja v različnih obdobjih, sodobno stanje razumejo kot veliko potegavščino, saj v času, ko se »*ljudje borijo za minimalen standard preživetja, družbenopodjetniške iniciative ne pomenijo odrešitve*.« Mlajši, s katerimi sem preživljala čas na terenu, delujejo polni zamisli in načrtov, kako prispevati k družbeni blaginji, a se zdi, da so v svojih načrtih velikokrat infrastrukturno in izkušensko onemogočeni. Pobude in moralne zavezanosti, ki jih želijo utelešati družbena podjetja, se veliki večini sogovornikov zdijo izvrstne. Vendar se na izvajanje družbenih poslanstev in sploh na filozofsko podstat te prakse gleda sumničavo. Posamični kritični komentatorji družbenopodjetniške dejavnosti prakso razumejo tudi kot uveljavljeno možnost za samopromocijo ali dostop do javnih sredstev: »*To je samo še en nov kamenček v mozaiku izkoriščanja javnih sredstev. Izobražena elita naše know-how generacije šteka logiko marketinga, priučila se je branja družbene situacije in sedaj s pisanjem optimističnih projektov veselo cuza tako srbski kot evropski denar*« (Dušan, 54-letni meteorolog).

Od družbene odgovornosti do odgovornega rokovanja s časom

V knjigi *Pisanje antropologije* (2008) Marilyn Strathern razpravlja o intelektualnih dejanjih, s katerimi antropologi organiziramo terenske podatke. Poleg klasičnih postopkov, kot so klasifikacija, kompozicija, razločevanje, analiza, primerjava idr., antropologi vedno znova določamo in spreminjamo merilo, to je organiziranost perspektiv na objekte vednosti in zanimanja opazovanja. Etnografske podobe opisujemo na specifične načine in v tem procesu določene podatke povečamo ali pomanjšamo. Zaradi tega posamična perspektiva ne more nikoli ponuditi celovitega razgleda, ki ga predpostavlja. Še več, ko se neka perspektiva oblikuje, takrat preneha biti perspektivna (Strathern 2008: 21).

V tem besedilu analitično izvajanje ne bo gradilo le na izbranem načinu razlaganja konceptov in idejnih gradnikov fenomenov, kot so družbeno podjetništvo, vizionarstvo, čas in kolektivno dobro. Mnogopomenskost zbrana antropološkega gradiva želim ponazoriti tudi tako, da bom v določenih delih besedila zavestno in namenoma dala osrednje mesto etnografskemu gradivu. Takšen način zapisovanja ni le dokumentacija in transkripcija gradiva. Je prikaz v intervjuje vtkanih raziskovalnih vprašanj in odgovorov, kakor so se oblikovali med raziskavo, konceptualizacijo gradiva in z različnimi terenskimi izkušnjami.

* * *

Ivan je štiridesetletni industrijski arheolog, ključene držje in preciznih kretenj. Odrasel je kot edinec deloma v Beogradu, deloma v Moskvi. Je velik poznavalec modernis-

tične arhitekture, srbskih intelektualnih krogov 19. in 20. stoletja, razširjene realnosti (*augmented reality*) in strasten bralec literature o kolektivni podzvesti. Med drugim je bil eden aktivnejših protagonistov gibanja OTPOR, ki je bilo osrednjega pomena za strmoglavljenje Miloševićevega režima leta 2000. V zadnjih 15-ih letih je spodbudil in uresničil vrsto različnih kratkoročnih in dolgoročnih ambicioznih projektov. Poročila o nekaterih sem zasledila v časopisu. Še posebej me je pritegnil opis centra, ki ga vodi in ki se ukvarja z industrijsko dediščino in urbanim raziskovanjem beograjskega podtalja. Skupaj s štirimi stalnimi in številnimi drugimi občasnimi člani kolektiva (pravniki, ekonomisti, arhitekti, študenti idr.) raziskuje različne urbane soseske. Z vrsto različnih posegov, delavnic, predavanj in programov izobražujejo javnost o manj znanih vidikih zgodovine srbskih mest in se borijo za zaščito določenih kulturnih in zgodovinskih prostorov. Z Ivanom sem prvič navezala stik pred dvema letoma in ga prosila za srečanje. Od takrat intenzivno spremljam njihovo raziskovanje industrijske zapuščine in podzemnih tunelov in bunkerjev. V prvi e-pošti, ki sva si jo izmenjala, se mi je zahvalil za povabilo za sodelovanje s pričakovano olikanim, a vseeno zanimivim izborom besed: »*Srečanja se veselim tudi zato, ker še kdo drugi vidi smisel v početju našega kolektiva*.« Z njim in drugimi člani se veliko pogovarjamo o času, generacijski pripadnosti, zgodovini, arhitekturi, navadah, zapuščini rimskega cesarstva na Balkanu in »mentaliteti srbske družbe«. Svoje delovanje razume kot družbenopodjetniško obarvan aktivizem.

Kot družba smo razklani na dvoje. Razklani smo v času [raspolučeni u vremenu]. Ves čas smo na nekem navideznem razpotju med imaginarno preteklostjo in upi v boljšo prihodnost. V resnici pa stojimo na mestu, zataknjeni, zaprejeni [učaureni] ... Če pogledam samo večino moje generacije. Nekoč so cveteli in bili polni idej in načrtov. Zdaj pa nič. Anestezirani so. Življenja jim tečejo v prazno. Potaplja se v nekem tistem nihilizmu, samoprevarah, pragmatizmih, obešenjaštvu, jezi ... Vsi po vrsti poskušajo finančno preživeti ... tako, da se vztrajno odreka lastnim načrtom. Sami sebe nenehno amputirajo ... Tudi tisti, ki trdijo, da bi njihova življenja imela smisel, če bi takrat, ko so lahko, ostali v vseh teh Norveškah, Nemčijah in še kje drugje ..., tudi ti vedo, da so vse to zdaj že prazne zgodbe. Lažni konstrukti. Tam jih danes ne bi čakalo prav nič boljšega. Nihče jih ne bi spoznal kot vrhunske glasbenike ali znanstvene genije, kar so nekoč morda res bili ... Pa veš zakaj? Ker so se vmes utrudili in to prenehali biti. Svoje ustvarjalne mišice so porabili za neumnosti, svoj pogum pa predolgo pustili mirovati ... Zato človek mora migati. Delovati. Delati! Delati danes! Nostalglična vračanja v zlata 80-ta in sanjarenja o bajni prihodnosti so izguba časa. Zdaj je treba ustvarjati. Neprisiljeno, kontinuirano, z

zavestjo. Ta prostor je treba zaščititi in očistiti na miren, ljubezniv način ... Pogled je treba razbistriti. Ga usmeriti v namensko [svrsishodno] ustvarjanje.

Nekaj mesecev in pogovorov pozneje:

To moralno propadanje, o katerem je toliko govora, ... veš, jaz na to gledam drugače. Res je, da družba gnije. Sedanja politična, predvsem pa estradna nomenklatura vztrajno vsiljuje potrošniške ideale in poceni estetiko. Ampak jaz sem prepričan, da bo Beograd tudi to divjaštvo preživel. Veš, koliko jih je že v teh dveh tisočletjih... Poglej samo te čudovite stavbe. [Z roko pokaže vzdolž Makedonske ulice.] Poglej, kako večne so. Razpokane, z zguljenimi fasadami ..., a tudi razbarvane so še vedno čudovite. Svojim prijateljem vedno rečem, kdor stavbe opazuje dovolj dolgo časa, bo v njih uzrl obraz njihovih ustvarjalcev. Čisto vsaka v sebi hrani domišljijo ljudi, ki so jih zidali in oblikovali. To je trajna lepota. Trenutna zanemarjenost tega ne zasenči. Vsi ti genialni arhitekti in vsi bogati industrijalci, ki so arhitekto najeli, so na tak način postavili spomenike sebi in mestu. Glej, to pomeni, da so vsi gledali naprej, razmišljali o tem, kako skladen in moderen naj Beograd bo. Nekoč se je gradilo za večnost, ne pa za plačilo ali provizijo. Se zavedaš, kakšna prečiščena zavest je to! No, takšne stavbe, takšne oblike parkov in urbanih struktur, vse to bo nas nadživelo... Arhitektura je zelo konkretna vez med prostorom in časom. Poglej zdaj levo in desno po ulici, samo poglej. Videla boš, kako se čas širi, razliva prek dvorišč, ulic, hodnikov [kuloarjev]. Ravno to, ti delci časa, ki jim rečemo otomanski, baročni, artdeco, socialistični, provincialni, urbani..., vsi skupaj zagotavljajo dinamiko na tej ulici. Ji dajo digniteto, harmonijo. Sploh pa danes, ko se zidajo same poceni neumnosti ... Ampak, veš, jaz res verjamem, da bodo takšni razumni časi spet prišli ... Mlajše generacije so fantastične. Moji študenti so neverjetni, intelektualno gibčni, hitri, sposobni. Motivirani. Pogumni. Obrniti se znajo, organizirati, drug drugemu pomagati, svoje ideje takoj preoblikovati v konkretne predloge. Zaupajo si ... Ne vem ... Mogoče sebi in drugim tako prostodušno zaupaš, le ko si mlad... Ne vem... A to kar vidim, je dobro. Všeč mi je. V našem okolju ni preveč svetlih primerov. Pa kljub temu imajo ti mulci super vzore ... Zadnjič mi je en na dolgo in široko pripovedoval, kako je navdušen nad Stanojevičem,¹⁸

Petronijevičem ...¹⁹ A razumeš, kdo so za njih vzori? Čisti vizionarji! [Razžarjeno se nasmehne.] Zato je to zavijanje z očmi in moraliziranje nad grozno sedanostjo popolnoma odveč. Nove generacije bodo prišle in zgradile še lepše, še bolj harmonično mesto. Še bolj skladno prestolnico. Zdaj smo pač v slabi fazi ... Zato moramo le nežno in pozorno rokovati s časom, prepustiti se mu. Čas je na naši strani. Treba mu je samo zaupati. Odgovorno zaupati tako, da vmes delamo v njegov prid.

O odprtem pogledu in načrtnem prispevanju družbi

Preden sem jo osebno spoznala, sem predavanja bioarheologinje Julije nekajkrat poslušala na različnih znanstvenih srečanjih. Julija je izjemno neposredna, emocionalna, humorna sogovornica, ki se, kot sama pravi, že celo življenje ukvarja s temami materinstva, žensk, otrok, sestrstva. Za znanstveni projekt, ki raziskuje materinstvo v prazgodovini in preprašuje, kaj je botrovalo nenadni demografski rasti v neolitiku, je pred nekaj leti prejela eno najvišjih evropskih znanstvenih priznanj.

Vsaka nosečnost pusti sled na zobu. Zato jaz po cele dneve sedim v laboratoriju in režem zobe [pove navihano]. Ko prerežemo koren zoba, na njem lahko z mikroskopom vidimo nanose zobnega cementa, ki so podobni letnicam, ki jih vidimo na drevesnem deblu. Te sledi zobnega cementa postanejo globlje in temnejše barve vsakič, ko je ženska noseča. No, na podlagi teh temnih brazgotin, ki jih preiskujemo na kostnem materialu iz neolitika, lahko ugotovimo, koliko otrok je neka ženska imela, in predvidevamo, kako dolgo je bilo njeno reprodukcijsko obdobje v prazgodovini.

Z Julijo sva se veliko pogovarjali o srbskem šolskem sistemu, zgodovini, socialni nepravilnosti, staranju, uspehu in neuspehu. Ob nekem srečanju v njenem laboratoriju sem jo vprašala, kako se počuti nekdo, ki prejme visoko evropsko nagrado za znanstveni projekt. Kaj pomeni zasnovati in uresničiti tako velik projekt v Srbiji?

Ah, čakajte no zdaj. Zdaj pa morava ven. Na zrak. Cigareto potrebujem ... Lahko prižgem? Vas bom [s cigaretinim dimom] ubila? [Vpraša me nenavadno resno in nekoliko vznemirjeno.] Kaj pomeni velik in uspešen projekt? Jah, težavo, kaj pa drugega. Uspešen znanstveni projekt v Srbiji prinese kar nekaj težav. Tisti hip, ko požanješ neki mednarodni uspeh, doma v resnici nehaš biti uspešen. Postaneš problem. Oziroma drugi te vidijo kot problem, kot eno noro gmoto, ki je nasedla na njihove nepripravljene glave in jih zdaj pesti. Saj veste, da sem morala dati

¹⁸ Đorđe Stanojević je bil fizik, astronom in rektor beograjske univerze, pionir elektrifikacije in industrializacije v Srbiji, avtor prvih znanstvenih del iz astrofizike. Zahvaljujoč njegovemu delu in prizadevanju je Beograd leta 1893 dobil termoelektrarno, le 12 let potem, ko je bila zgrajena prva na svetu. Zaslužen je tudi za graditev prvih hidroelektrarn, ki so uporabljale Teslov polifazni sistem na Đetinji, Vučjanki, Nišavi in drugih rekah v Srbiji; nekaj jih obratuje še danes.

¹⁹ Branislav Petronijević, rojen leta 1875, je bil srbski filozof, teoretski fizik, matematik in astronom, poznan po spisih o nebesni mehaniki.

odpoved. Projekta tam [kjer sem bila] enostavno nisem mogla speljati ..., pa sem ga res želela. Realizacija vsake resnejše zamisli je med drugim odvisna tudi od načina organiziranosti institucije, na kateri izvajate raziskavo. Pomembno je vedeti, kaj se v določenem okolju vrednoti, koga se podpira, kako se stvarjem streže in kako se jih administrira. Vse to sem že dlje časa vedela in vsega tega sem se zavedala. Tudi prejšnji projekti, ki sem jih napisala, so prejeli podporo na evropski ravni. Nek FP7 projekt, ki sem ga pred leti vodila, sem preživela tako, da sem malo delala, malo pa jokala, ker sama sebi nisem mogla verjeti, s kakšnimi težavami se moram ukvarjati ... Povsem prepričana sem bila, da se nikoli več ne bom prijavila na noben evropski razpis. Potem pa sem se vseeno prijavila. Ko sem ga dobila, smo vsi bili evforični. In pomislila sem, no zdaj imam v rokah nekaj potencialno res velikega. Nekaj, kar bo prinašalo zelo konkretne finance v prostor. Morda pa zdaj s tem lahko kaj naredim za širšo skupnost. Vsaj deloma omilim ali spremenim sistem ... Na faksu sem imela čudovite, načitane, dobronamerne, pametne kolege in študente, ki so bili pripravljeni delati, vmes pisati nove projekte, menedžirati projekt in ga mednarodno še bolj lansirati. Nisem bila bahata, vedela sem, kje živim [misli na Srbijo]. Nisem prišla in rekla, »ok, zdaj mi dajte vrhunski laboratorij in vso potrebno opremo.« Ne. Rekla sem, če že moram sama upravljati projekt, potem mi, prosim, dovolite, da vsaj del projektnega overheada uporabimo za to, da na fakulteti zgradimo nove pisarne, renoviramo sanitarije, naredimo delovni prostor malce bolj dostojen. V odgovor sem dobila prvo muljenje, potem jezo, potem pa ignoranco. Pač, doživela sem še eno vajo v klasičnem izčrpavanju. Povem vam, vse znanstvene ideje so absolutno zastoj in vse izobraževanje kadra povsem brezsmiselno, če osnovnih stvari ne moreš organizirati tako, kot se šika. Kaj naj vem rečem ... Odpoved sem dala. In bajno srečo sem imela, da sem sploh imela kam oditi ... Ampak tista epizoda je zame bila nadstresna. Dobro veste, da v Srbiji ni običaj, da ljudje menjajo posel ali institucije. Fakulteta je varno okolje. 20 let sem bila v tisti hiši, tam so bili moji magistranti, diplomanti. Norost, da sem nekje morala dati odpoved, da bi drugje stvar lahko realizirala. A drugače ni šlo ... Zato nikakor ne mislite, da posameznik lahko spremeni institucijo. Tudi, če te drugi priznajo kot eksperta, v resnici nisi ne znanosti, ne državi, ne regiji nikoli zares potreben. Če se bojuješ proti sistemu, le energijo izgubljaš. Trošiš dragoceni čas.

Julija je na matični fakulteti dala odpoved, oziroma na njej ostala zaposlena le 20-odstotno, in svoj raziskovalni projekt preselila na pred nekaj leti ustanovljeni inštitut, ki ga vodijo znanstveniki s podobno prestižnim portfeljem

štipendij in visoko cenjenih mednarodnih nagrad. Po Julijinih besedah so se tudi oni

opekli v sistemu, saj so vrsto let vedno znova doživljali, da lastnih zamisli, že recenziranih, odobrenih in finančno podprtih projektov niso mogli realizirati. Več projektov so imeli, težje jim je bilo... Potem pa so se odločili, da bodo šli stran. Sami so se organizirali, akreditirali program in ustanovili inštitut. Pred kratkim so spet zmagali na nekem razpisu in prejeli obsežna denarna sredstva z namenom, da znanstveni center preobrazijo v evropski center odličnosti ... Ves čas zaposlujejo nove ljudi. Zbirajo znanstvenike, ki so entuziasistični, zainteresirani za to, kar počno. Uspelo jim je ustvariti fantastično vzdušje. Ne pretiravam niti malo, ko rečem, da so jedro optimizma, vizionarstva v tej državi.

Vprašam jo, kako pa je z njenim projektom na tem inštitutu.

Čudovito je. In čudno! Veste, mene so dobrih 20 let navajali in seveda na koncu uspešno zdresirali, da, če si česa želim, tega nikakor ne dobim. Nobena prošnja ni zaleгла. Ni pomembno, a sem prosila za nove sodelavce, nove kemikalije, pregled financ ali kaj drugega. Prej pač nič ni bilo možno. Tu pa zadnjič v zadregi omenim, da bi bilo dobro, če bi imela večji depo nekje v bližini, in mi vodilni rečejo »aha, zanimivo, dobro,« in me takoj primejo za roko in odpeljejo v klet, kjer predlagajo, da kletne prostore preuredimo v depo. V minutki so rešili situacijo ... Tu se o stvareh pogovarja humorno, a z vso resnostjo in spoštovanjem ... V bistvu nas zaposlene ves čas provocirajo in sprašujejo, kakšne nove ideje imamo ... Večino projektov kar skupaj pišemo. Na neki, zame povsem nov, nenormalno sproščen način. Glejte, jaz sem v nekaterih stvareh odlična, ampak, roko na srce, o vodenju nimam pojma in me absolutno ne zanima. Nočem upravljati z ljudmi, nočem kontrolirati, kdaj kdo prihaja v službo. To me ubija ... In zdaj tega več res ne počnem. Ne ukvarjam se s formularji ali s prevajanjem. Saj obstajajo drugi, ki znajo angleško mnogo bolje kot jaz in ki znajo zahtevne znanstvene ideje na boljši način prevesti v zanimiv in laičen jezik, kot to naredim jaz. Me razumete, o čem vam govorim? Da ne omenjam, kako izbiramo nove sodelavce. Ok, CV je že pomemben, a v resnici so vsi orientirani tako, da osebo hočejo začutiti, ugotoviti, ali z njo lahko sodelujejo ali ne. To pomeni, da ne fingiramo, ne lažemo drug drugemu. Odkrito si povemo, kako razmišljamo. Zadnjič sem nekomu rekla, glej, predlog ki ga imam, je predlog z nivoja intuicije. Je iracionalen. Zaenkrat nimam izkušenj, a nekaj mi govori, da je to prava oseba za projekt. Enostavno jo vidim na projektu. Pri nekaterih ljudeh pač takoj veš, začutiš, da obstaja resnejša šansa, da se v njihovi prisotnosti zgodi kaj večjega. Nekatere stvari so jasne kot beli dan ... In točno to

logiko ta inštitut šteka ... To logiko živi. Zato sem jim neskončno hvaležna. Doslej sem se ves čas morala držati nazaj. Večina mojih prejšnjih sodelavcev se je intuicije balo. Jo z vso strastjo negiralo. Znanstveniki smo velikokrat otopeli. Ljudje fantazirajo o novem, a se novega v resnici bojijo. Bojijo se velikosti.

»Kaj mislite, koliko malo- ali velikopotezen mora nekdo biti, da bi neko zamisel v Srbiji ostvaril? Če sem vas prav razumela, velikost neke zamisli spremeni merilo, obseg, razmerja med ljudmi in idejami. Kdo so, kakšni so tisti, ki v Srbiji vseeno delajo velike in dolge korake? Kdo je za vas primer dobre prakse?«, vprašam.

Sami lahko le enkrat ali dvakrat porinete neko večjo stvar skozi uho šivanke ... Ampak tega ne morete početi ves čas. Nočem jamrati, a moja izkušnja je, da v Srbiji ni velikega vala entuziazma, ki bi ga ljudje lahko zajahali in na njem ustvarjali ... Pri vseh večjih zamislih si običajno osamljen. In v tej osamljenosti moraš svojo kreativnost, intuitivnost, delovnost negovati ... Drugače bodo rekli, da si nor ... Ko pa opazujem ljudi na tem inštitutu, se mi zdi, da se takšnih norosti ne bojijo. In da niso pikolovski. Čedalje bolj verjamem, da je kvaliteta ali lastnost ljudi, ki so zmožni narediti neverjetne stvari, ta, da se ne sekirajo okoli tega, ali vedo, kako bodo vse stvari zgledale vnaprej. Precizni so, a časa ne trošijo za detajle, ki jih ne morejo predvideti. Ni jih strah. Stvari ne gledajo pod mikroskopom in ne z objektivom, ampak gledajo s prostim očesom, a vidijo mnogo dlje in širše. Na tem inštitutu imajo vodilni res odprti pogled. V materijo se vsakič dobesedno vržejo noter. Gremo! Vrzi se v morje, pa se potem nauči plavat, če že ne znaš. Vse je možno. Vse mogoče.

In v enem poznejših pogovorov:

Zaledje vseeno moraš imeti. Neki okvir. Težko, oziroma nemogoče je vztrajati sam. Pomembno je, da imaš skupnost, ki verjame vate. Ki ti zaupa ... Na tem inštitutu jih ne zanimajo rezultati moje sedanje raziskave. Ne zanima jih, kaj je bilo. Sprašujejo me, Julija, kaj vidiš po tej raziskavi? Kaj boš s temi ljudmi? S to opremo? Kakšne smeri boš začrtala? Jaz pa se smejim in rečem, čakajte, ljudje božji, da prvo razrežem vse te zobe, ki jih imam na mizi ... Znanost se je odtujila od življenja. Inovacija je nekoč pomenila prispevek človeštvu. Ljudje so izumljali in se posvečali znanosti zato, da bi prispevali h kakovosti življenja. Kaj pa mi zdaj počnemo? Gradimo kariere, zbiramo akademske pike, vodimo projekte, pri katerih se na silo in samo, kadar pritisnejo roki, izmišljujemo, kako je to, kar počnemo, družbenoodgovorno raziskovalno početje. Mizerija! Mizerija, v kaj smo se pustili prepričati. Saj nihče ne more živeti od objav z visokim impact faktorjem, ali pač?

Ljudje živimo za smisel ... Veš, svoj prvi res uspešen projekt sem napisala pred 17 leti [leta 2001], in to čisto slučajno [misli na muzejski projekt, ki je postavil pozabljeni antični skelet v osrčje neke muzejske zbirke, kar je muzeju prineslo velik uspeh in imelo daljnosežne posledice za turistično promocijo mesta]. Takrat nisem imela pojma o pisanju projektov. S prijateljico sva sedli in zapisali nekaj, kar se nama je zdelo smiselno in očitno. Efekt pa je bil... dramatičen. Takrat sem ugotovila, in ta občutek je z mano ostal, da imam morda res malce bolj prefinjen občutek za to, da v stvareh prepoznam, vidim skrite možnosti. Da si lahko zamislim nekaj, česar drugi ne morejo ... No, ampak zamisli ne moreš le hraniti v glavi. Treba jih je realizirati. Zato je podpora nujna. Treba jo je pridobiti. Treba je biti podjeten. Ko pa podporo enkrat pridobiš, moraš narediti vse, da jo daš tudi drugim. Takrat je treba načrtno dajati in vračati. Podpirati posameznike, prispevati k družbi.

Poleg tega, da snuje nove znanstvene projekte, se Julija že nekaj časa posveča šolstvu v Srbiji.

Šolski sistem v Srbiji je v groznem položaju. Ves čas se spreminja in postaja naravnost divji. Hkrati pa je morbidno okamenjen v neki svoji pradedni držbi. Država se obnaša izjemno neodgovorno do otrok, učiteljev, izobrazbe ... Ampak ne glede na vse, ta pravna brezupnost in legalna nereguliranost, ki jo živimo poslednjih 25 let, nam včasih tudi omogoča nepričakovane stvari. Ne vem, kako naj to pojasnim ... A v Srbiji lahko človek marsikaj naredi, če prisrbi finančno podporo. Če prinese denar ... Moja fantazija je, da nekega dne odprem šolo za sirote. V Srbiji je čedalje več otrok brez staršev. Njihovo mesto v družbi je naravnost katastrofalno. Zanje bi rada naredila vrhunsko šolo. Na njej bi otroke šolali na smislen način in resno negovali njihovo ustvarjalnost in intuitivnost. Šola bi postala tako odlična, da bi čez čas vsi ti starši, ki so zdaj polni denarja in svoje otroke pošiljajo v privatne šole, no, oni bi čez čas želeli, da bi njihovi otroci hodili tja. Si predstavljaš, kako bi to bilo? Da bi v bodoče sinčki in hčerkice bogatašev in privilegiranih prosili, da se lahko vpišejo v elitno šolo, na kateri se šolajo sirote! A ne bi to bilo nekaj? To bi zame bila pravična družba! Pa naj se nova elita gre mimikrije na malo drugačen način od sedanjega! ... Nisem utopična. Zamisel je konstruktivna. Vse sem premislila. Vse že vidim. Natančno vem, s čim bi šolo financirala na dolgi rok [Julija mi je v nadaljnjih pogovorih zaupala natančno izdelan načrt]. Samo zagonska sredstva še uredim.

O ideji družbene pravičnosti, zgodovini družbenih podjetij in tradiciji *zadužbinarstva*

Svet gledamo in doživljamo na različne načine in videno in občuteno izpovedujemo v različnih registrih. Dejstvo, da velika večina sogovornikov Srbijo opisuje s podobami notranje razslojitvi, utrujenosti, nezaupanja, vedno znova repolitiziranih imaginarijev in prekarnosti, je treba obravnavati z vso resnostjo. A opise, ki tvorijo takšno govorico, je do neke mere treba razumeti tudi kot enega izmed avtopoetičnih, jezikovno floskularnih, pogovornih ornamentov in ustaljenih načinov (samo)opisovanja in upovedovanja. Na podoben način razmišljanja zadnjih dveh predstavljanih sogovornikov razumem manj kot pričevanju o uspešnosti nekega centra ali nekega inštituta in bolj kot opisa notranjega doživljanja Ivanovega in Julijinega življenjskega in delovnega prostora. Na čem gradi njun pogled? Kakšen odnos do časovnosti in sveta, ki ju obkroža, imata sogovornika in njima podobni posamezniki? Kakšne podobe priklicujejo, kadar opisujejo zamisli o kakovostnem življenju v pravični in odgovorni družbi? So utopični?²⁰

Na tem mestu se želim vrniti k fenomenu družbenega podjetništva. Preučevalci te prakse idejni zametek družbenega podjetništva navadno postavljajo na konec 18. in začetek 19. stoletja, ko so različne evropske družbe zaradi nenadnega razvoja industrijskega kapitalizma začele čutiti ostrejšje ekonomske in razredne razlike (Borzaga in Spear 2004; Parun Kolin in Petrušić 2007). Fenomen hitrega izčrpavanja delavskega razreda vsekakor ni značilen le za sodoben čas, marveč je velikokrat drugo ime za obdobje industrijske revolucije. Kot pričajo zgodovinski dokumenti, so se v tistem času delavci začeli spontano organizirati v želji, da bi solidarno premagali težavne življenjske razmere in zagotovili alternativo tržnemu gospodarstvu (Bourdieu 1998). Med drugim so se po filantropskem načelu in načelu miloščine začeli združevati v raznovrstne skupine za samopomoč in druga združenja.²¹ Ustvarjali so sklade za pomoč revnim in bolnišnice za družbeno ranljive in oslabele. Leta 1844 sta se v tesni povezavi s sindikalnim gibanjem in emancipacijo delavskega razreda v Veliki Britaniji razvili prvo zadružništvo in prva mednarodna kooperativna organizacija (Borzaga in Spear 2004).²²

Prav takrat in v tistem kontekstu se je oblikoval koncept socialnega podjetja, ki za razloček od klasičnih kapitalističnih podjetij posluje po načelih enakomerne delitve dobička, ustvarjanja finančnih skladov v podjetju in demokratične strukture odločanja. Od takrat so zadružniško sodelovanje in zamisli alternativnega gospodarstva pritegnili pozornost različnih gibanj in nauk, in tako presegle ideološke meje, kar pomeni da so postale aktualne tako za utopična gibanja kakor za socialistični nauk, krščanstvo, misel socialnih liberalcev, marksistične in neoklasične ekonomiste ter mnoge druge (Defourny in Nyssens 2013). 130 let (in mnogo drugih družbenih kriz) pozneje pa sta ponovno zmanjšanje zaupanja v državo kot gospodarskega akterja in kriza družbene blaginje privedli do tega, da so se v 70. letih 20. stoletja znova ustvarile razmere za reafirmacijo družbenega podjetništva.

Trdim, da je poleg družbenega podjetništva in zadrug še veliko drugih, zgodovinsko dokumentiranih oblik družbene ekonomije in trajnega podpiranja družbe, ki jih je treba upoštevati, kadar premišljamo o sodobnem razumevanju družbenega podjetništva. V Srbiji, npr., ima podpiranje skupnosti in skrb za revne dolgo tradicijo. Reče se ji *zadužbinarstvo*.

Zadužbinarstvo označuje prakso prostovoljne, gmotne podpore skupnosti. Beseda označuje predanost dobrim delom v obliki ustanovitve sklada, trajnega obdarovanja, predaje zapuščine in premoženja, ki zagotavljajo trajno socialno podporo skupnosti in posameznikom. Etimološko gledano beseda izvira iz besede *zadužbina* – kar pomeni delati dobra dela za zveličanje duše. Kot dokaz skrbi dobrotnika naj bi v obliki simbolnih in materialnih sledi, *zadužbine*, ljudi spominjale na darovalčevo dušo (*spomen za dušo*).

Ustanovo *zadužbin* v Srbiji poznajo že od srednjega veka in je povezana z dinastijo Nemanjić, kraljevsko hišo, ki je vladala v letih 1166–1371.²³ Takrat je bila najbolj spoštovano dejanje dobrodelne dotacije graditev verskih ustanov, samostanov in cerkva. Prav tako pomembne in spoštovane *zadužbine* so bile graditve mostov (*čuprije*) čez reke ali plitvine, tlakovanje cest in zidanje vodnjakov, saditev dreves ali cepitev sadnega drevja, skrb za lačne, žejne, sirote itn. *Ktitorji* oziroma podporniki družbe so svoje dobrodelnost (*dobročiniteljstvo*) in predanost skupnosti pozneje kazali tudi s postavljanjem poslopij (*zdanja*), ki so izrecno služila prosvetnim, kulturnim in znanstvenim namenom, oziroma z ustanavljanjem denarnih skladov za sirote. Zapisana so tudi *zadužbinska* dejanja povsem navadnih ljudi, ki so svoje hiše, njive ali denar zapuščali revnim (Vejinović 2012; Reljić 2015). Pozneje v 19. in na začetku 20. stoletja, sploh pa v času med obema svetovnima vojnima,

20 Različna utopična gibanja že stoletja skušajo razmišljati, postavljati in ohranjati pravične družbe (glej Fehérváry 2012; Harvey 2000; Moore 1999; Scott 1998; Weizman 2007; tudi Le Guin 1974). Zgodovinsko gledano so pozivi k drugačnem zamišljanju in prakticiranju pravičnejšega, alternativnega sveta vedno nekoliko glasnejši ob večjih družbenih prevratih in krizah.

21 Seveda so še pred tem časom ljudstva po vsem svetu poznala različne oblike združevanja, v katerih so si člani prizadevali za skupne cilje ali solidarnost z ranljivimi skupinami.

22 V Srbiji, npr., poznajo prakso zadružnih in kreditnih združenj ter skupin za samopomoč še iz časov Kraljevine Srbije. Prvo zadrugo so osnovali v Bačkih Petrovcih že leta 1846 (glej Randelović 1999; Randelović in Goverdarović 1995; Spletni vir 18).

23 Stefan Nemanja je ustanovil in gmotno podprl zgraditev enega največjih in najbogatijih samostanov v Srbiji, samostana Studenice, leta 1190. Veliko znamenitih srbskih samostanov, kot so Mileševa, Žiča, Sopoćani, Gradac idr., so bili zgrajeni kot zadružbinske dotacije.

pa so vidnejši pokrovitelji družbe in sooblikovalci družbene blaginje postali meščani, intelektualci, bogati trgovci in industrijalci.²⁴ Namen njihovih *zadužbin* (univerz, knjižnic, muzejev, prosvetnih centrov itn.) ni bil le duhovno in materialno podpreti družbo, temveč jo tudi opolnomočiti z ureditvijo njene izobraževalne infrastrukture. Po drugi svetovni vojni je v času socialistične Jugoslavije *zadužbinarstvo* povsem usahnilo, saj so takšna mecenska dejanja veljala za buržoazna in zato nezaželena. Veliko dotacij je padlo v pozabo in veliko podjetij, skladov in sredstev je bilo zaplenjenih in spremenjenih v državno lastnino.²⁵

Šele v 80. letih 20. stoletja se je zakonodajni okvir spremenil in dobrodelnim organizacijam znova omogočil, da donirajo in organizirajo zbiranje denarja. Sodobnega *zadužbinarstva* zato nikakor ne smemo razumeti samo skozi prizmo srednjeveške Srbije in skrbi za dušo. Gre za živ in dinamičen fenomen, ki se, v svoji sodobni inačici fundacije, lahko v marsičem poveže z družbenopodjetniško logiko. Tako so zdaj *zadužbine* opredeljene kot nepridobitne in nevladne pravne osebe, ki želijo s skladi doseči dolgoročne, nedvoumno določene cilje za splošni oziroma skupni interes, najpogosteje na področjih izobraževanja, zdravstva, socialne zaščite, kulture, religije (glej Spletni vir 17).²⁶ Z drugimi besedami, skrb za druge (na način filantropije, in drugih oblik opolnomočenja z izobrazbo, denarno podporo, itn.) ima v sodobni Srbiji tudi podobo družbenega podjetja.²⁷

Družbeno podjetništvo je seveda globalna družbenoekonomska praksa. Vendar na osnovi preučevanje tega fenomena v Srbiji trdim, da – četudi v največji meri gradi na sodobnih različicah kapitalistične logike –, ima v Srbiji svojo lastno zgodovino in filozofsko os. Ta je, med drugim, utemeljena tudi na odnosu do družbe, ki se kaže v obdarovanju, skrbi za druge in dobrodelnosti, namen pa je opolnomočiti posameznike in skupnosti. Spomnimo se predstavljenih etnografskih primerov. V detajlih predstavljenih opisov in samoopisov najdemo trditve sogovornikov,

da so določena zgodovinska, prosvetna in intelektualna *zadužbinarska* dejanja izjemno navdihujoča in pomembna za razumevanja sodobnosti. Ivan, npr., omenja bogate industrijalce, ki so »zadužili Beograd s tem, da so podprli ambiciozne arhitekto pri ustvarjanju veličastnih in estetsko prečiščenih stavb«. Prav tako navdušeno govori o znanstvenikih in vizionarjih Đorđu Stanojeviću in Branimiru Petronijeviću kot vzorih in navdihu mlajšim generacijam. Julija načrtuje svoj prispevek k družbi tudi tako, da želi idejno in gmotno podpreti revne in sirote in jim s tem omogočiti vrhunsko izobrazbo. Njen namen berem kot odgovor in hkrati izziv za družbene razlike, ki so v sodobni Srbiji vse močnejše izražene (med drugim tudi v šolstvu in pri dostopu h kakovostni izobrazbi). Sogovornica, kakor sama pravi, »fantazira, kako dobro in pravično bi bilo, če bi v bodoče sinčki in hčerkice bogatašev in privilegiranih želeli obiskovati elitno šolo, na kateri bi se šolale sirote.« Mara v najinih daljših pogovorih na dolgo in široko premišljuje o filozofiji podpiranja skupnosti, celjenju družbe in ideji »vračanja družbi« na način odgovornega ravnanja z življenjskim in intelektualnim prostorom.

O vizijah in stvarnem razumevanju sveta

Osnovna tema članka – premišljanje o kakovosti bivanja, ki se artikurira ob časovnih zaporedjih preteklosti, sedanjosti in prihodnosti in skozi idejo kolektivnega, družbenega dobrega – se je kot raziskovalno vprašanje izoblikovala na osnovi etnografske izkušnje, da nekateri sogovorniki sodobno Srbijo doživljajo kot samoodtujen, politično korumpiran in z različnimi interpretacijami preteklosti zasičen prostor. Raziskovalno sem zato posvetila pozornost praksam in posameznikom, ki takšnih opisov Srbije ne zanikajo, se v njih prepoznajo, a se kljub temu od njih zavestno oddaljujejo kot od »praznih, emocionalnih poveljevanj minulega in kritik sodobnega časa« (Mara). Ti sogovorniki svoje aktivno poseganje v razumevanje stvarnosti razumejo kot prispevek k udejanjanju drugačnih, in, kot pravi Julija, svobodnejših vizij in pogledov na svet.

Na tem mestu želim z bralcem podeliti občutek, ki me je velikokrat obšel med pisanjem tega članka. Kritični opazovalci družbenopodjetniških in vizionarskih praks in drugih »scenarijev za bodočnost« v svojih analizah preudarno poudarjajo, da je treba gibanja za »pozitivne spremembe« analizirati še toliko previdneje, objektivno in številčno podprto, saj tema kot taka preveč spominja na neoliberalno govorico o svobodi v prijetnejši inačici. V odličnem članku, v katerem opiše demoraliziranost srbskih tovarniških delavcev, Ivan Rajković (2017) med drugim ugotavlja, kako je čedalje več antropologov nagnjeno k romantizaciji ideje »notranje svobode«, v kateri nekateri, ki se razumejo kot prekarni, iščejo odgovor na težave, ki jih pestijo. Povsem se strinjam z zahtevo, da je treba biti pozoren na antropološka poustvarjanja koncepta etnografskih mikrosvobod, to je mislijo, da smo z analizo neke situacije že

24 Med dobrodelnike, ki so po analizah nekaterih omogočili materialno, duhovno in intelektualno podstat blaginje v Srbiji v 19. in 20. stoletju, se uvrščajo npr. kapetan Miša Anastasijević, Ilija Milosavljević Kolarac, Nikola Spasić, Nikola Čupić, Đorđe Vajfert, Jovan Jovanović Zmaj, bratje Teokarević, Vlada Ilić, Dunderski, Bajloni, bratje Krsmanović, Nikola Spasić. Med *zadužbinarje* se štejejo tudi vidnejši srbski intelektualci in pisatelji Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Desanka Maksimović, Dositej Obradović idr. (glej Delić 2017; Vejinović 2012).

25 V socialističnem obdobju so seveda obstajali mnogi drugi institucionalizirani načini skrbi za revne in ranljive, npr. solidarnostne akcije ipd.

26 Nekateri sodobni politiki (Tomislav Nikolić, Dragan Marković Palma, Bratislav Gašić) in premožni poslovneži (Miroslav Mišković, Milan Janković aka Philip Zepter idr.) veljajo za samooklicane *zadužbinarje*. Svoje donacije, gradnje cerkva itn. označujejo kot *zadužbinska* dejanja.

27 Za antropološke analize dobrodelnosti glej Benthall 2016; Bornstein 2009; Trundle 2014. S temi je seveda povezana tudi bogata literatura antropologije daru.

opravili, ko smo ugotovili, da zatirani, revni ali z delom preganjani vedno oblikujejo lastne mikrosvetove, v katerih živijo notranjo svobodo in izražajo upor proti sistemu.²⁸

Vendar me etnografske izkušnje zadnjih treh let nagovarjajo, da klasično dekonstruktivističen, ironičen in odtujen odnos do tem upanja, zamišljanja spremenjene prihodnosti in iskanja alternativnih odgovorov lahko prav tako izzveni akademsko populistično. Takšen odnos vsekakor ne prispeva k globljemu razumevanju mnogopomenske situacije na terenu. Sama sem bila priča dejstvu, da je v sodobni Srbiji veliko ljudi, ki vsak na svoj način skušajo zavestno vplivati na razumevanje in posledično spreminjanje političnih, ekonomskih, materialnih, predvsem pa mišljenjskih okoliščin in drž. Fenomeni, kot so skrb za sočloveka, kolektivno dobro in vizionarstvo, nimajo veliko opraviti z izključno analitičnim ali ironičnim odnosom do sveta. Potrebno jih je obravnavati z njimi lastnimi kategorijami. Na podoben način dojemam fenomen družbenega podjetništva. Ne razumem ga le kot načina dodatne podjetizacije in utelešanja procesov »krepitve občutka odgovornosti« v družbi, marveč kot formo, s katero določeni posamezniki in kolektivi lahko (po)skrbijo za svoje zamisli, druge ljudi in splošno dobro. Skoraj vsi moji sogovorniki, ne glede na to, ali jih drugi razumejo kot družbenopodjetniško in/ali vizionarsko usmerjene, vztrajajo pri pomembnosti stvarnega razumevanja sveta, v katerem živijo. Niso banalni optimisti, nestvarni svetlogledci in sanjači. Sama sem jih doživljala kot nenavadno budne poslušalce in vedoželjne opazovalce, zainteresirane za čim svobodnejše oplajanje lastnih zaznav in zamišljanj. Tu, poudarjam, gre manj za sposobnost imaginacije in bolj za zavezanost k stvarnemu videnju prostora, kakor tudi za sposobnost, da iz njega izstopijo in ga preoblikujejo. Manj gre za fantazije o alternativah družbeni stvarnosti in bolj za inherentno drugačno doživljanje časa in prostora.

Medtem ko so me osebno le nekateri sogovorniki nagovorili kot vidci ali vizionarji, so bili vsi po vrsti podjetni. Ne glede na to, ali sem se pogovarjala z IT-jevci, znanstveniki, umetnostnimi zgodovinarji ali glasbeniki – od katerih so bili nekateri očitno poslovno uspešni, drugi v času pogovora brezposelni ali globoko zadolženi – so vsi po vrsti morali premišljati na podjetne in izvirne načine, poskrbeti za finance, pritegniti medijsko pozornost ali politično podporo, se pravi, skleniti različne kompromise, če so hoteli, da bi njihove zamisli obrodile sadove. Zato trdim, da je družbeno podjetništvo (ne glede na to, ali ga izvaja nekdo, ki se razume kot družbeni podjetnik ali vizionar) treba razumeti manj kot identiteto in bolj kot tehnologijo; tehnologijo in obliko, s katero želijo svojim zamislim da-

ti zagon, prvo ali novo življenje. Je način, na katerega se med drugim tudi določeni vizionarji organizirajo in iščejo infrastrukturo za svoje delovanje.

V tem oziru je tudi večina mojih sogovornikov trdila, da jim pri drugačnem snovanju pravičnejše in odgovornejše družbe le »upiranje proti sistemu« ne bo prineslo nič dobrega. Prvič, ker verjamejo, da se vse, kar je že del nekega sistema (kamor sodi tudi kritika sistema), s časom konsolidira in postane del trenutne politične, filozofske, vedenjske ureditve. Sistemov (kakršna sta, npr., Julijina fakulteta ali Srđanov opis korumpirane družbe) se, trdijo, ne da spreminjati od znotraj, razen če so na korenite spremembe pripravljeni vsi, ki so v njem. Sisteme je zato treba opazovati, jih razumeti in se jim upreti z ustvarjanjem »vzporednih sistemov« in miselnih pokrajin, da bi v nekem trenutku dobili dovoljšnjo kritično maso in lasten momentum. Drugič pa, ker veliko mojih sogovornikov ne verjame več v idejo družbenih in političnih prevratov. V prostoru, ki ga doživljajo kot togega in grobega, raje prisegajo na jasne, a nevsiljive, »nežnejše« (Mara) strategije in načine bivanja. Ali, kakor je enkrat Ivan komentiral prizadevanje nekega kolega, ki se mu je vse že v osnovi zdelo obsojeno na propad, ker ga po njegovem mnenju res ni bilo mogoče uresničiti: »*Naj dela. Naj proba. Zakaj bi mu kaj govoril? Kdo pa sem, da mu strižem peruti?*«

Na tak način – kot subtilne, a strukturne – morda lahko beremo zbir opisanih praks, ki so zainteresirane za prostorsko, politično, gospodarsko, duhovno in miselno celjenje, oživljanje in opolnomočenje družbe. V prostor (ki je lahko ustanova, omrežje podzemnih tunelov, učilnica za otroke beguncev itn.) sogovorniki posegajo na fizični in konceptualni ravni – z določenimi praksami, produkti in načinom premišljanja. Poklicna izvajalka duhovne glasbe Ana pravi, da je »*Srbijo treba očistiti negativnih miselnih naslag*« in da se »*globoko čiščenje izvaja tudi z izvajanjem in poslušanjem duhovne glasbe [duhovna muzika je nužni čistač društva]*«. Nekaj, kar zveni kot konceptualni poseg, je v njenih očeh – kakor tudi v očeh mnogih njenih sledilcev – razumljeno kot stvarni poseg v okolje. Ivan se podobno kot Ana doživlja kot čistilec in urbani aktivist. Je nekdo, ki med drugim skrbi za duhovno telo in zapuščino mesta, tako da druge opozarja in izobražuje o »*notranji harmoniji, simboliki, zgodovini prostora in estetskih šumih, ki jih je v Srbiji vse preveč*«. Želi, da bi tudi drugi prenehali s prevzemanjem gest »idejne revščine« in *videli*, npr., stavbe in ulice kot krljle in materialne prežitke (otomanskega, baročnega, socialističnega) časa, ki mestu in ljudem dajejo posebno dinamiko, težo in dostojanstvo. Tako *razširjena realnost* (tudi v verziji *augmented reality*, ki jo Ivanovi kolegi v centru uporabljajo kot izobraževalni pripomoček), za nekatere pomeni *razširjeno časovnost* (videnje mest v njihovih sodobnih, antičnih, srednjeveških ali modernističnih verzijah). Kot pravi Ana, treba je »*videti, da bi očistili! Očistiti, da bi lahko videli*«.

28 Za zanimive etnografije upanja in izgube upanja v ubožanih, družbeno negotovih časih in politično nestabilnih krajih, ki jih drugi razumejo kot mesta porušenega moralnega ravnovesja glej Crapanzano 2003, 2011; Hage 2003; Kleist in Jansen 2016; Pelkmans 2017.

Sklepne misli

Arhitektura tega besedila kakor tudi raziskave je postavljena v časovnost. Študijo sem gradila tako, da sem se želela odmakniti od pripovedi in analiz, ki poudarjajo zgodovinsko optiko kot najpomembnejšo za razumevanje sodobne Srbije. Antropološko pozornost sem namenila podobam, ki ponazarjajo prekarno sedanjost, in zamislim o pravičnejši družbi, vizionarstvu in družbenem podjetništvu, ki ga motivira želja delati dobro za kolektiv. Z drugimi besedami, raziskavo sem sprva usmerila v opazovanje upovedovanja in razumevanja bodočnosti. A preučevanje družbenopodjetniških in vizionarskih praks usmerjenih v prihodnost mi je postreglo z zanimivim vpogledom v razumevanje časovnih trajektorijev. Za moje sogovornike in raziskovalne sopotnike *odgovorno zaupanje v prihodnost* velikokrat pomeni *odgovoren odnos do preteklosti*. V določenih tradicionalnih ali spečih kulturnih načinih delovanja (npr. v *zadužbinarstvu*, poznavanju kulturne simbolike in urbane dediščine, duhovni glasbi, spoštovanju učiteljev itn.) vidijo neslutene vire intuitivnega, *zaumnega* mišljenja, večšine razumevanja sveta in odnosa do ljudi. Pri tem nekateri vztrajajo pri generacijskem razmišljanju kot srčki neke zelene (ali nezelene) identitete, drugi pri odgovornosti ali njeni kritiki, tretji pa, kot se zdi, z lahkoto prečijo različne časovne kontekste in s stališča nekega širšega časovnega obzorja opazujejo svet.

Še potekajoča raziskava je tudi zame nekakšna vaja v *oči-vidstvu*, pozornem pričevanju o načinih videnja nekega časa. Odstrla mi je vrsto spoznanj:

zadužbine v kontekstu preučevanega ne razumem le kot materialnih sledi neke duhovne vizije. V kontekstu opisanega *zadužbine* figurirajo kot skrb za drugega in splošno dobro, ki se želi materializirati. V primeru, da takšne ideje kdo gmotno podpre, postanejo materialne podobe in darovi/spomeniki – ne le določenim ljudem, marveč njihovim miselnim pokrajinam. Družbenih podjetnikov in v prihodnost usmerjenih vidcev ne opredeljujem kot *zadužbinarje*, vendar poudarjam, da marsikateri od njih v *zadužbinah* vidi vzor, pa tudi formo (npr. družbeno podjetniške fundacije), s katero lahko uresniči svoje v prihodnost in kolektivno dobro usmerjene namene.

Večina mojih sogovornikov, ne glede na to ali se razumejo ali pa jih drugi razumejo kot družbene podjetnike, kritike družbenopodjetniških praks ali vizionarje, s svojimi izjavami, tožbami, načinom dela in premišljanja ves čas opisujejo Srbijo kot prostor omajanih gospodarskih in etičnih temeljev. Vsakdanjik skorajda vseh mojih sogovornikov v največji meri oblikujejo strategije za osnovno preživetje. Takšen miselni in življenjski okvir ljudi pesti in jih, kot trdijo, vrača v preteklost. A določene posameznike motivira k spremembi perspektiv. Kakor pravi Dušica, potrebno je »gledati v prihodnost! Gledati tako, da bodo misli dobre in dejanja koristna. Uporabna. Odgovorna.«

Idejo (družbene) odgovornosti v Srbiji je zato treba razumeti kot časovno in moralno obtežen koncept. Trdim, da ljudje, ki se razumejo kot odgovorne, svojim skupnostim prispevajo (četudi velikodušno) tudi zato, ker na tak način *odgovarjajo* na zamišljene idejne prežitke iz preteklosti (nekoč je bilo bolje / nekoč je bilo še huje) ali prihodnosti (treba je ustvariti boljšo prihodnost). To pomeni, da se odzivajo na kolektivna, predvsem pa že *dana zamišljanja sveta in časa*. Vizionarstvo zato vidim kot svobodnejše in bolj ustvarjalno početje in prakso. Vidci, ki poleg drugačnega videnja sveta želijo vanj tudi aktivneje posegati in ga sooblikovati, se svojim zamislim in načrtom zavezujejo manj iz čuta odgovornosti in bolj iz potrebe, da omogočijo materialno podstat neki drugačni, novi (a tudi stari ali pozabljeni) družbeni vrednoti. Namen je ustvariti in živeti miselne pokrajine, ki bi omogočale svobodnejša zamišljanja sveta.

Zaradi vsega zapisanega *vizijo* razumem kot posebno sposobnost doživljanja sveta, ki v posamezniku (ali kolektivu) povzroča specifično zamišljene, daljnosežne časovne perspektive. Določene vizije zmorejo v vidcu ustvariti notranjo namero in zavezo k udejanjenju oziroma materializiranju omenjenih daljnosežnih in daljnoglednih perspektiv. Vizionarska gledišča, slutenja in intuicije razumem kot sestavni del, a obenem kot tisto, kar prerašča časovne okvire zamišljenih zaporedij preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Zdi se, da se s položaja oseb *odprtega pogleda* s sedanjostjo ravna kot s kapaciteto oziroma mero trenutne zmogljivosti. Zgodovina je zakladnica spoznanj, primerov, taktik. Prihodnost je neznanka, v katero je najbolje, da se, kot pravi Julija, »človek vrže in se potem uči plavati.« V tem procesu je sposobnost stvarnega opazovanja, gledanja in videnja velikega pomena.

Pričujoča analiza in prikaz etnografskega gradiva je prispevek k drugačnemu pogledu na Srbijo – podobi Srbije kot ranjenega in izčrpanega prostora sem dodala nekaj drugih razsežnosti, ki so v tem okolju pomembne in ki v družbi utripajo na njej lastne načine. Ekonomsko podhranjena, duhovno načeta in zgodovinsko nasičena Srbija se kaže tudi na drugačne načine: kot prostor in družba, ki jo oblikujejo in jo v prihodnje želijo oblikovati tudi tisti, ki že v sedanjosti živijo miselno drugačne, bogatejše pokrajine. Zato ni vprašanje, kako živeti in delovati v pomanjkanju, marveč kako se naučiti videti in spoznati izobilje?

Zahvala

Za natančno branje besedila ter odlične komentarje in predloge se, po abecednem zaporedju, iskreno zahvaljujem Nataši Gregorič Bon, Ani Jelnicar, Tanji Petrović, Alešu Štegru, Borutu Telbanu in Nini Vodopivec. Za pomoč pri iskanju nekaterih virov se zahvaljujem etnologinji in knjižničarki Etnografskega instituta SANU v Beogradu, Biljani Milenković-Vuković. K jasnosti določenih konceptov so prispevali tudi udeleženci in slušatelji konference *Crafting and Thinking the Future*, na kateri sem februarja 2018 pred-

stavila del osnutka besedila. Agenciji za raziskovalno dejavnost RS sem hvaležna za finančno podporo, brez katere bi mnogo težje izvajala raziskavo o razumevanju bodočnosti v Srbiji. Pristrčna zahvala vsem članom raziskovalne skupine *Misliti bodočnost* (ARRS J6-7480) za krasno sodelovanje. Največja hvaležnost gre mojim sogovornikom v Srbiji, ki opozarjajo na pomen skrbi za druge in ki odgovornost, družbeno dobro in svet mislijo na nekoliko drugačne načine.

Literatura

ALEKSIĆ MIRIĆ, Ana in Lebedinsky Lara: Socijalno preduzetništvo u Srbiji: Pregled i perspektive. *Ekonomika politika Srbije u 2015*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2015, 219–228.

ARENDT, Hannah: Collective Responsibility. V: Bernauer James W.(ur.), *Amor Mundi: Explorations in the Faith and Thought of Hannah Arendt*. Boston: NM Nijhof, 1987, 45–50.

ARENDT, Hannah: *The Human Condition*. Chicago: Chicago University Press, 1998.

BAKER, Catherine: Have You Ever Been in Bosnia? British Military Travelers in the Balkans since 1992. *Journeys* 12 (1), 2011, 63–92.

BAKIĆ HAYDEN, Milica: Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* 54 (4), 1995, 917–931.

BENTHALL, Jonathan: *Islamic Charities and Islamic Humanism in Troubled Times*. Manchester: University Press, 2016.

BJELIĆ, Dušan in Obrad Savić (ur.): *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge, MAS: MIT Press, 2002.

BONNEL, Victoria E. in Thomas B. Gold: Introduction. V: Victoria Bonnel in Thomas Gold (ur.), *The New Entrepreneurs of Europe and Asia: Patterns of Business Development in Russia, Eastern Europe and China*. London in New York: Routledge, 2002.

BORNSTEIN, David: *How to Change the World: Social Entrepreneurship and the Power of New Ideas*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

BORNSTEIN, Erica: The Impulse of Philanthropy. *Cultural Anthropology* 24 (4), 2009, 622–651.

BORZAGA, Carlo in Jacques Defourny (ur.): *The Emergence of Social Enterprise*. London in New York: Routledge, 2001.

BORZAGA, Carlo in Roger Spear: Introduction. V: Carlo Borzaga in Roger Spear (ur.), *Trends and Challenges for So-Operatives and Social Enterprises in Developed and Transition Countries*. Trento: Edizioni 31, 2004, 3–16.

BORZAGA, Carlo, Giulia Galera in Rocio Nogales: Social Enterprise in CEE and CIS Countries. V: Carlo Borzaga, Giulia Galera in Rocio Nogales (ur.), *Social Enterprise: A New Model for Poverty Reduction and Employment Generation*. United Nations Development Programme, Bratislava Regional Centre, 2008, 34–74.

BOURDIEU, Pierre: *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*. Cambridge: Polity Press, 1998.

BRINCKERHOFF, Peter C.: *Social Entrepreneurship: The Art of Mission Based Venture Development*. New York: John Wiley and Sons, 2000.

CARRIER, James in Peter Luetchford (ur.): *Ethical Consumption: Social Value and Economic Practice*. Oxford: Berghahn, 2012.

CRAPANZANO, Vincent: Reflections on Hope as a Category of Social and Psychological Analysis. *Cultural Anthropology* 18 (1), 2003, 3–32.

CRAPANZANO, Vincent: *The Harkis: The Wound That Never Heals*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.

CVEJIĆ, Slobodan: Public Policies as a Framework for Development of Social Entrepreneurship in Serbia. V: Slobodan Cvejić (ur.), *Cooperatives and Social enterprises in Europe and in Transitional Contexts*. Belgrade: The Sociological Association of Serbia and Montenegro and The Institute for Sociological Research, University of Belgrade, 2013, 48–61.

DELIĆ, Drago: *Portreti najvećih srpskih industrijalaca*. Beograd: Svet knjige, 2017.

DEFOURNY, Jacques in Marthe Nyssens: Social Co-operatives: When Social Enterprises Meet the Co-operative Tradition. *Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity* 2 (2), 2013, 11–33.

DOKMANOVIĆ, Mišo, Goran Koevski in Darko Spasevski: Is Social Entrepreneurship Achievable in Macedonia?: An Analysis of the Historical Background, Potentials and Perspectives for Concept Development. *Revija za socijalnu politiku* 23 (2), 2016, 197–213.

DOLAN, Catherine in Dinah Rajak (ur.): Introduction: The Anthropology of Corporate Social Responsibility. V: Catherine Dolan in Dinah Rajak (ur.), *The Anthropology of Corporate Social Responsibility*. Oxford: Berghahn, 2016, 1–29.

DURKHEIM, Émile: *Moral Education*. New York: Free Press, 1961[1925].

ĐERIĆ, Gordana: Među javom i med snom: O balkanizmu i neuspahu konstruktivizma u Srbiji: pogled iz prošlosti. *Filozofija i društvo* 31 (3), 2006, 195–219.

ĐERIĆ, Gordana: *Prošlost u sadašnjosti: Prilozi prenosu sećanja kroz vreme*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2010.

ELYACHAR, Julia: *Markets of Dispossession: NGOs, Economic Development, and the State in Cairo*. Durham: Duke University Press, 2005.

ENGLUND, Harri: *Prisoners of Freedom: Human Rights and the African Poor*. Berkeley: University of California Press, 2006.

FASSIN, Didier: Humanitarianism as a Politics of Life. *Public Culture* 19, 2007, 499–520.

FASSIN, Didier: The Immunity of Humanitarianism. V: Didier Fassin in Samuel Lézé (ur.), *Moral Anthropology: A Critical Reader*. London: Routledge, 2014, 328–337.

FEHÉRVÁRY, Krisztina: From Socialist Modern to Super-Natural Organicism: Cosmological Transformations through Home Décor. *Cultural Anthropology* 27 (4), 2012, 615–640.

FREEMAN, Carola: The 'Reputation' of Neoliberalism. *American Ethnologist* 34 (2), 2007, 252–267.

- GELL, Alfred: *Antropologija časa: Kulturne konstrukcije časovnih zemljepodov in podob.* Ljubljana: Koda, Študentska založba, 2000 [1992].
- GERSHON, Ilana: "I'm not a Businessman, I'm a Business, Man": Typing the Neoliberal Self into a Branded Existence. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 6 (3), 2016, 223–246.
- GLUCKMAN, Max (ur.): *The Allocation of Responsibility.* Manchester: Manchester University Press, 1986.
- GOLDSWORTHY, Vesna: *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination.* New Haven, CT: Yale University Press, 1998.
- GORDY, Eric: *Guilt, Responsibility and Denial: The Past at Stake in Post-Milošević Serbia.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- GRECO, Monica: Psychosomatic Subjects and the Duty to Be Well. *Economy and Society* 22, 1993, 357–372.
- GREEN, F. Sarah: *Notes from the Balkans: Locating Marginality and Ambiguity on the Greek-Albanian Border.* New Jersey: Princeton University Press, 2005.
- GREENBERG, Jessica: On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia. *American Anthropologist* 113 (1), 2011, 88–100.
- GRIMSHAW, Anna: *The Ethnographer's Eye: Ways of Seeing in Anthropology.* Manchester: University of Manchester, 2001.
- GUYER, Jane. I.: Prophecy and the Near Future. Thoughts on Macroeconomic, Evangelical, and Punctuated Time. *American Ethnologist* 34 (3), 2007, 409–421.
- HAGE, Ghassan: *Against Paranoid Nationalism: Searching for Hope in a Shrinking Society.* Sydney: Pluto Press, 2003.
- HAGE, Ghassan: Responsibility in the Lebanese Transnational Family. V: Ghassan Hage in Robyn Eckersley (ur.), *Responsibility.* Melbourne: Melbourne University Publishing Limited, 2012, 111–127.
- HARVEY, David: *Spaces of Hope.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000.
- HAYDEN, Robert: Self Othering: Stories about Serbia from Externalised Belgrade Insiders. *American Ethnologist* 41(1), 2014, 187–192.
- HYUNBAE CHO, Albert: Politics, Values and Social Entrepreneurship: A Critical Appraisal. V: Johanna Mair, Jeffery Robinson in Kai Hockerts (ur.), *Social Entrepreneurship.* New York: Palgrave Macmillan, 2006, 34–56.
- JONAS, Hans: *The Imperative of Responsibility.* Chicago: University of Chicago Press, 1984.
- KARAKASIDOU, Anastasia: The Burden of the Balkans. *Anthropology Quarterly* 75 (3), 2002, 575–590.
- KIRSCH, Stuart: Imagining the Corporate Person. *PoLaR* 37 (2), 2014, 207–212.
- KIRSCH, Stuart: Virtuous Language in Industry and the Academy. V: Catherine Dolan in Dinah Rajak (ur.), *The Anthropology of Corporate Social Responsibility.* Oxford: Berghahn, 2016, 48–67.
- LAIDLAW, James: Agency and Responsibility: Perhaps You Can Have Too Much of a Good Thing. V: Michael Lambek (ur.), *Ordinary Ethics: Anthropology, Language and Action.* New York: Fordham University Press, 2010, 143–164.
- LAIDLAW, James: *The Subject of Virtue: An Anthropology of Ethics and Freedom.* Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- LAJOVIĆ, Dragan: Social Entrepreneurship – One of the Responses to Market Imperfections. *Montegrin Journal of Economics* 8 (3), 2012, 85–104.
- KLEIST, Nauja in Stef Jansen: Introduction: Hope over Time — Crisis, Immobility and Future-Making. *History and Anthropology* 27 (4), 2016, 373–392.
- LE GUIN, Ursula. K.: *The Dispossessed.* New York: Harper & Row, 1974.
- LIOTTA, Peter Hearn: Imagining Europe: Symbolic Geography and the Future. *Mediterranean Quarterly* 16 (3), 2005, 67–85.
- LYON, Sarah in Mark Moberg (ur.): *Fair Trade and Social Justice.* New York: New York University Press, 2010.
- MAIR, Johanna, Jeffery Robinson in Kai Hockerts: Introduction. V: Johanna Mair, Jeffery Robinson in Kai Hockerts (ur.), *Social Entrepreneurship.* New York: Palgrave Macmillan, 2006, 1–14.
- MOORE, Henrietta. Visions of the Good Life: Anthropology and the Study of Utopia. *Cambridge Anthropology* 13 (3), 1990, 13–33.
- MUEHLEBACH, Andrea Karin: *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy.* Chicago: Chicago University Press, 2012.
- OBAD, Orlanda: Pouke iz predsooblja Evrope za balkanističku kritiku (i njezine kritičare). *Filozofija i društvo* 24 (1), 2013, 458–475.
- OBEYESEKERE, Gananath: *The Awakened Ones: Phenomenology of Visionary Experience.* New York: Columbia University Press, 2012.
- OSSELA, Filippo: Muslim Entrepreneurs in Public Life Between India and the Gulf: Making Good and Doing Good. *Journal of Royal Anthropological Institute* (N.S.) 2009, 202–221.
- ONG, Aihwa: *neoliberalism as exception.* Durham in London: Duke University Press, 2006.
- PARUN KOLIN, Marija in Nevenka Petrušić: *Socijalna preduzeća i uloga alternativne ekonomije u procesima evropskih integracija.* Beograd: Evropski pokret u Srbiji, 2007.
- PELKMANS, Mathijs: *Fragile Conviction: Changing Ideological Landscapes in Urban Kyrgyzstan.* Ithaca in London: Cornell University Press, 2017.
- PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja: Anatomising Conflict – Accommodating Human Remains. V: Maryon McDonald in Helen Lambert (ur.), *Social Bodies.* London: Berghahn, 2009: 47–76.
- PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja: Parasecurity and Paratime in Serbia: Neocortical Defence and National Consciousness. V: Morten Axel Pedersen in Martin Holbraad (ur.), *Times of Security: Ethnographies of Fear, Protest and the Future.* London: Routledge, 2013, 141–162.
- PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja: Passing and Healing in Contemporary Serbia: Understanding Self-Care in a Postconflict Society. V: Anders Emil Rassmusen, Tim Flohr Sørensen in Peter

Bjerregaard (ur.), *Materiality of Death and Time*. London: Routledge, 2016, 113–129.

PERRINI, Francesco in Clodia Vurro: Social Entrepreneurship: Innovation and Social Change Across Theory and Practice. V: Johanna Mair, Jeffery Robinson in Kai Hockerts (ur.), *Social Entrepreneurship*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 57–86.

RAJKOVIĆ, Ivan: For an Anthropology of the Demoralized: State Pay, Mock-Labour, and Unfreedom in a Serbian Firm. *Journal of the Royal Anthropological Institute* (N.S.) 24, 2017, 47–70.

RAMET, Sabrina: Explaining the Yugoslav Meltdown I. *Nationalities Papers* 32 (4), 2004, 731–763.

RANDELOVIĆ, Viden: *Osnovi zadrugarstva i zemljoradničko zadrugarstvo*. Beograd: Poljoprivredni fakultet, Zadrudni savez Srbije, 1999.

RANDELOVIĆ, Viden in Dragoljub Govedarović: Koncept organizovanja zadruga i njihov pravni status sa posebnim osvrtom na novi zakon o zadrugama. *Pravo i privreda* 33 (3–6), 1995, 54–62.

RANKIN, Katherine: Governing Development: Neoliberalism, Microcredit and Rational Economic Woman. *Economy and Society* 30 (1), 2001, 18–37.

RELJIĆ, Jelica (ur.): *Zadužbine i zadužbinari: U fondovima Arhiva Srbije*. Beograd: Arhiv Srbije, 2015.

RICOEUR, Paul: *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia University Press, 1986.

RICOEUR, Paul: *The Just*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

ROSE, Nikolas: *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Routledge, 1989.

ROSE, Nikolas: *Inventing our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

ROSE, Nikolas: *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

ROSE, Nikolas in Filippa Lentzos: Making Us Resilient: Responsible Citizens for Uncertain Times. V: Susanna Trnka in Catherine Trundle (ur.), *Competing Responsibilities: The Ethics and Politics of Contemporary Life*. Durham in London: Duke University Press, 2017, 27–48.

ROSE, Nikolas in Peter Miller: *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. London: Polity Press, 2008.

ROSENBERG, Daniel in Susan Hardin (ur.): Introduction. V: Daniel Rosenberg in Susan Harding (ur.), *Histories of the Future*. Durham in London: Duke University Press, 2005.

SCANLON, Thomas M.: *What We Owe to Each Other*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.

SCOTT, James. C.: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press, 1998.

SPIVAK, Gayatri Chakravorty: Responsibility. *boundary* 21 (3), 1994, 19–64.

STOLLER, Paul: *The Taste of Ethnographic Things: The Senses in Anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989.

STOJANOVIĆ, Dubravka: *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik, 2010.

STRATHERN, Marilyn: Introduction: On Accountabilities. V: Marilyn Strathern (ur.), *Audit Cultures: Anthropological Studies of Accountability, Ethics and the Academy*. London: Routledge, 2000a, 1–18.

STRATHERN, Marilyn: The Tyranny of Transparency. *The British Educational Research Journal* 26 (3), 2000b, 309–321.

STRATHERN, Marilyn: *Pisanje antropologije*. Ljubljana: Študentska založba, Koda, 2008 [2005].

STRAWSON, Peter: *Freedom and Resentment and Other Essays*. London: Methuen, 1974.

TELBAN, Borut: Seeing and Holding Time: Karawari Perceptions of Temporalities, Calendars and Clocks. *Time and Society* 26 (2), 2017, 182–202.

THOMAS, Antonio: The Rise of Social Cooperative in Italy. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 15 (3), 2004, 243–263.

TODOROVA, Maria: *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997.

TRNKA, Susanna in Catherine Trundle: Introduction: Competing Responsibilities. Reckoning Personal Responsibility, Care for the Other, and the Social Contract in Contemporary Life. V: Susanna Trnka in Catherine Trundle (ur.), *Competing Responsibilities: The Ethics and Politics of Contemporary Life*. Durham in London: University of Duke Press, 2017, 1–26.

TRUNDLE, Catherine: *Americans in Tuscany: Charity, Compassion and Belonging*. Oxford: Berghahn, 2014.

VALVERDE, Mariana: 'Despotism' and Ethical Liberal Governance. *Economy and Society* 25 (3), 1996, 357–372.

VEJINOVIĆ, Slavko: *Zadužbinarstvo kod Srba*. Beograd: Vukova zadužbina i Prometej, 2012.

VODOPIVEC, Nina: Vizije prihodnosti in družbene spremembe v Sloveniji: Podjetništvo, socialno podjetništvo in družbeno eksperimentiranje. *Glasnik SED* 58 (3–4), 2018, 39–50.

WEIZMAN, Eyal: *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*. New York: Verso, 2007.

WELKER, Marina in David Wood: Shareholder Activism and Alienation. *Current Anthropology* 52, (S3), 2011, S57–69.

YURCHAK, Alexei: Entrepreneurial Governmentality in Post-socialist Russia: A Cultural Investigation of Business Practices. V: Victoria Bonnel in Thomas Gold (ur.), *The New Entrepreneurs of Europe and Asia: Patterns of Business Development in Russia, Eastern Europe and China*. London in New York: Routledge, 2002, 278–325.

ZIGON, Jarrett: Attunement: Rethinking Responsibility. V: Susanna Trnka in Catherine Trundle (ur.), *Competing Responsibilities: The Ethics and Politics of Contemporary Life*. Durham in London: University of Duke Press, 2017, 49–70.

ZRILIĆ, Nataša in David Širola: Socijalno poduzetništvo – nova mogućnost zapošljavanja mladih u Hrvatskoj. *Zbornik Veleučilišta u Rijeci* 2 (1), 2014, 59–76.

Spletni viri

Spletni vir 1: PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja: *On Forms of Mental Discipline and Understanding of National Psyche in Contemporary Serbia*. Video zapis gostujočega predavanja na Univerzi Oxford, 31. 10. 2014; <https://podcasts.ox.ac.uk/forms-mental-discipline-and-understanding-national-psyche-contemporary-serbia>, 2. 11. 2017.

Spletni vir 2: PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja. *Intimate Figurations: On Exhaustion, Time and Mental Hygiene in Contemporary Serbia*. Video zapis gostujočega predavanja na Univerzi v Kölnu, 7. 12. 2015; <https://www.morphomata.uni-koeln.de/en/events/previous-events/maja-petrovic-steger/>, 2. 11. 2017.

Spletni vir 3: GIACOMELLI, Jurij (ur.): *Razvoj socialnih podjetij v Jugovzhodni Evropi: Prispevki in zaključki konference z naslovom 'SEE2: Razvoj socialne ekonomije v Jugovzhodni Evropi'*, april 2017; http://www.mgrt.gov.si/fileadmin/mgrt.gov.si/pageuploads/Regionalni_razvoj/socialno_podjetnistvo/Konferenca2017/01_brosura_Slo_splet.pdf, 15. 10. 2016.

Spletni vir 4: CVEJIĆ, Slobodan, Marija Babović in Olivera Vuković: *Mapiranje socialnih preduzeća u Srbiji*. UNDP, 2008; <http://www.mogucasrbija.rs/files/20120401123132Mapiranje%20socialnih%20preduzeća%20u%20Srbiji.pdf>, 4. 4. 2017.

Spletni vir 5: SPEAR, Roger, Mike Aiken, Antonella Noya A. in Emma Clarence E.: *Boosting Social Entrepreneurship and Social Enterprise Creation in the Republic of Serbia*. 2012. OECD Local Economic and Employment Development (LEED), Working Papers, 2013/12, OECD Publishing. <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/05/Boosting-Social-Entrepreneurship-and-Social-Enterprise-Creation-in-The-Republic-of-Serbia-OECD-Report.pdf>, 22. 6. 2018.

Spletni vir 6: ZOEHRER, Konstantina: *Social Entrepreneurship in Southeastern Europe – Comparative Analysis of the cases of Croatia, Serbia and Greece*. Conference Paper July 2017, https://www.researchgate.net/publication/320734880_Social_entrepreneurship_in_southeastern_Europe_-_Comparative_analysis_of_the_cases_of_Croatia_Serbia_and_Greece, 20. 7. 2018.

Spletni vir 7: Boosting Social Enterprise Development. Good Practice Compendium. OECD/European Union 2017, https://ec.europa.eu/epale/sites/epale/files/boosting_social_enterprise_development_good_practice_compendium.pdf, 16. 5. 2017.

Spletni vir 8: *Socialno podjetništvo – Republika Slovenija*, Ministrstvo za gospodarski razvoj in podjetništvo; http://www.mgrt.gov.si/delovna_podrocja/socialno_podjetnistvo/, 19. 5. 2018.

Spletni vir 9: SPAER, Roger in Giulia Galera: *Izboljšanje socialne vključenosti na lokalni ravni prek socialne ekonomije*:

Poročilo za Slovenijo, 2010; http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti_pdf/seminar_soc_podjet_oecd_porocilo.pdf, 19. 5. 2018.

Spletni vir 10: HALIBAŠIĆ, Muamer, Jasmina Osmanković in Armin Talić: *Modeli socijalnog preduzetništva u BiH*, marec 2015, Youth Employment Center; http://yep.ba/wpcontent/uploads/analize/Modeli_socijalnog_poduzetnistva_u_BiH_web.pdf, 23. 5. 2018.

Spletni vir 11: MILJEVIĆ, Damir: *Stanje i perspektive razvoja socijalnog preduzetništva u Republici Srpskoj*, junij 2016; http://www.icvbih.org/dokumenti/doc_studija_2016.pdf, 1. 6. 2018.

Spletni vir 12: Republički zavod za statistiku: *Ekonomski uticaj socijalnih preduzeća u Srbiji*, 2014; http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wpcontent/uploads/2014/06/ekonomski_uticaj_socijalnih_preduzeća_u_srbiji_RZS.pdf, 4. 3. 2016.

Spletni vir 13: BRADAŠ, Sarita: *Statistika i dostajanstven rad*. Istraživanje Centra za demokratiju, izvajano med majem in junije 2017. godine. Fondacija Centar za demokratiju; <http://www.centaronline.org/userfiles/files/publikacije/fcd-analiza-statistika-i-dostojanstven-rad.pdf>, 2. 2. 2018.

Spletni vir 14: *Zakon o socijalnom preduzetništvu i zapošljavanju u socijalnim preduzećima*. Predlog; http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/1688-13Lat.pdf, 7. 4. 2016.

Spletni vir 15: VELEV, Gordan (ur.): *Socijalno preduzetništvo: Modeli, komparativna praksa i pravni okvir socijalnog preduzetništva u Srbiji*, Grupa 484, 2011; <http://www.sens.rs/images/pdf/SP%20-%20modeli,%20komparativna%20praksa%20i%20pravni%20okvir%20socijalnog%20preduzetnistva%20u%20Srbiji.pdf>, 2. 9. 2017.

Spletni vir 16 : BOBIĆ, Aleksandra in Dina Rakin: *Društveno, održivo i korisno - Kako osnovati socijalno preduzeće u Srbiji?* Vodič. Beograd: Evropski pokret u Srbiji, 2016; http://eukonvent.org/wp-content/uploads/2016/10/vodic-Drustveno-korisno-odrzivo-Kako-osnovati-socijalno-preduzece-u-Srbiji_web.pdf, 2. 9. 2017.

Spletni vir 17: *Zakon o zadužbinama i fondacijama*. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 88/2010 in 99/2011 - dr. zakon; http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zaduzbinama_i_fondacijama.html, 11. 11. 2017.

Spletni vir 18: GULAN, Branislav: *Zadrugarstvo u Srbiji od osnivanja do danas*, 2018; <https://www.makroekonomija.org/0-branislav-gulan/zadrugarstvo-u-srbiji-od-osnivanja-do-danas-2018/>, 12. 8. 2018.

On a “Broad and Open Gaze”: Understanding Mental Landscapes and Experiences of Time of Social Entrepreneurs and Visionaries in Contemporary Serbia

Many people in Serbia complain that they are running on empty, exhausted by everything that has happened to them over the past thirty years. This lassitude is often thought of as part of the nation's ‘political and mental ecology’, an environment regarded as both stagnant and inescapable. This paper looks at how people with such a notion of past conceive of their future. Personal and collective futures may be understood as inevitable, elusive or recalcitrant. What is particular about these Serbian futures that are struggling into being?

The author's ethnographic focus in seeking to answer this question is on a group of Serbs – social entrepreneurs and visionaries – who often innovatively act on the notion that their times demand a restructuring of people's social, economic and political ways of living. In imagining and attempting to produce a different future, these respondents hope to contribute to the collective good. In describing their ‘visionary’ practices, the author asks more generally what deeds are characteristic of visionaries as they paradigmatically conceive and prophesise the future. Who stands for and what practices embody a figure of a visionary in contemporary Serbia?

The driving objective of the paper is to document and analyse a temporality of expectations and hopes vis-à-vis future. The author's intention is to address both her subjects' distress over their various (self- and other-perceived) stigmas, uncertainty, feelings of unreliability and hypervigilancy over where they stand, and their concern to invoke and command (organise and disorganise), shape and craft their futures in particular ways. In thinking how the future is imagined, the paper also looks at the concepts of ‘precariousness’, ‘exhaustion’, ‘responsibility’, ‘care’, ‘creativity’ and ‘regeneration’, describing but also dislocating some of the images and moral connotations typically carried by these concepts typically carry.

